

Het proces van Sokrates: een uitzonderlijke zaak?

J. H. M. Strubbe

1. Vrijheid van meningsuiting te Athene

Eén van de grote democratische idealen van het klassieke Athene uit de 5e eeuw voor Chr. was de vrijheid van de burger (*eleutheria*). Deze betrof het private leven: ieder kon, zoals Perikles in zijn rede van 430 voor de in de oorlog tegen Sparta gevallen zei, leven zoals hij wilde: “wij remmen elkaars gedragingen niet door spiedende argwaan, want we zijn niet boos op onze buurman wanneer hij zich eens onconventioneel gedraagt. Zelfs onze blik die weliswaar niet kan straffen, maar wèl pijnlijk kan steken, verraadt daarover geen wrevel” (Thucydides II 37,2). Ook in het openbare leven heerste vrijheid. De Atheense burger was bijvoorbeeld vrij om deel te nemen aan de politiek in de volksvergadering of om magistraat te worden. Zijn persoonlijke vrijheid, de onschendbaarheid van zijn huis en bezit werden wettelijk beschermd tegen inbreuk door de staat, speciaal door de magistraten. In de 5e eeuw kwam één aspect van de vrijheid, zowel in de privé- als in de publieke sfeer, sterk naar voren in Athene: de vrijheid van spreken. Eerst was daarvoor de term *isegoria* in gebruik, die meer de gelijkheid van alle burgers om hun mening uit te drukken, beklemtoonde. In de latere 5e eeuw werd het woord *parrhesia* populair. De *parrhesia* werd als een essentieel onderdeel van de Atheense democratie en als een voorwerp van trots gezien. Euripides liet in de tragedie *Hippolytos* Phaidra zeggen dat ze haar kinderen wilde zien opgroeien in het glorieus Athene, bloeiend door zijn vrijheid van spreken (v. 422). In 4e eeuwse redevoeringen van Demosthenes of toegeschreven aan deze redenaar werd *parrhesia* vaak geprezen als hét recht bij uitstek van de Atheense burger.

Het luisterrijke beeld van het verdraagzame Athene, waar iedereen vrij was zijn opinie te uiten, toont toch enkele donkere vlekken. In de antieke bronnen vindt men een niet te verwaarlozen hoeveelheid gegevens waaruit blijkt dat burgers en ingezetenen van vreemde herkomst (*metoiken*) in de tweede helft van de 5e eeuw of in de vroege 4e eeuw vervolgd werden om hun afwijkende woorden of gedachten. De filosoof Anaxagoras uit Klazomenai werd beschuldigd van goddeloosheid (en heulen met de Perzen?) (ca. 432?); de afloop van het proces is niet bekend: er zijn verschillende versies variërend van vrijlating tot de doodstraf bij verstek. Aspasia, de maitresse van Perikles, werd vervolgd wegens goddeloosheid, maar vrijgesproken na een pleidooi van Perikles zelf, waarin hij zichzelf voor de jury vernederde (ca. 438?). Protagoras, de filosoof uit Abdera, zou ter dood veroordeeld zijn omdat hij zich als agnosticus had uitgelaten; hij wist te ontkomen. Volgens sommige bronnen zouden de Atheners zelfs

zijn boeken verbrand hebben of dit hebben willen doen. Diagoras uit Melos werd vogelvrij verklaard wegens goddeloosheid: hij had de geheimen van de Eleusinische mysteriën rondverteld en belachelijk gemaakt (ca. 415?). De tragedieschrijver Euripides zou gerechtelijk vervolgd zijn door de politicus Kleon wegens goddeloosheid (vóór 422): hij zou in één van zijn stukken de god Herakles als een krankzinnige hebben opgevoerd. De komediedichter Aristophanes werd door dezelfde Kleon aangeklaagd omdat hij in zijn stuk *De Babyloniërs* (uit 426) kwaad gesproken had over de stad in het bijzijn van buitenlandse gezanten. Prodikos uit Keos, rhetor te Athene sinds ca. 431 of 421, zou ter dood veroordeeld zijn en terechtgesteld omdat hij de jeugd bedierf. Sokrates werd aangeklaagd omdat hij niet geloofde in de goden welke de stad erkende en omdat hij de jeugd bedierf; hij werd tot de gifbeker veroordeeld en stierf (399 voor Chr.).

Bovendien kennen we uit de bronnen twee wetten uit de tweede helft van de 5e eeuw, waarin de vrijheid van meningsuiting tijdelijk aan banden werd gelegd. De eerste is een wet, uitgevaardigd in 440/39, die verbodt in komedies de spot te drijven (*komodein*). Dit verbod is waarschijnlijk zó te interpreteren, dat de dichters geen met naam genoemde personen mochten belachelijk maken, vermoedelijk speciaal politici. Mogelijk was de wet bedoeld om Perikles te beschermen. Zijn politiek bij het bedwingen van de pas uitgebroken opstand van het eiland Samos tegen de Atheense heerschappij had namelijk flinke kritiek te verduren. De wet werd afgeschaft in 437/6 voor Chr.; vermoedelijk was hij absoluut niet effectief. De tweede wet is de wet, voorgesteld door Diopeithes. Deze voorzag in een proces voor hen die niet in de goden geloofden of theorieën over de hemellichamen onderwezen. Deze wet wordt vaak in verband gebracht met de vervolging van de filosoof Anaxagoras en derhalve in 433-431 gedateerd. Maar er is een goede kans dat de wet uit iets latere tijd dateert, uit 430/29, toen de pestepidemie te Athene heerste en het volk argwaan koesterde tegenover godsdienstige nieuwlichterij en daarom geen excentrieke meningen meer duldde. Het is niet bekend of de wet werd afgeschaft.

De lijst van processen en wetten die de vrije meningsuiting beperkten, is met kort, maar vermoedelijk toch ook weer niet zó lang als hierboven aangegeven. Veel van de bronnen die ons inlichten, dateren uit veel latere tijd: Plutarchos (1e eeuw na Chr.), Diogenes Laertios (3e eeuw na Chr.) en scholia bij antieke teksten (uit de latere Oudheid). Op grond hiervan en om andere meer inhoudelijke redenen heeft K. J. Dover in een hyperkritisch artikel (uit 1976) over de intellectuele vrijheid in de Griekse maatschappij de processen wegens goddeloosheid tegen Aspasia, Anaxagoras, Protagoras, Euripides en Prodikos alsook het Diopeithesdecreet als zeer waarschijnlijk onhistorisch van tafel geveegd. Er zou geen onverdraagzaamheid te Athene geweest zijn, geen heksenjacht tegen andersdenkenden. Dus zouden er voor het proces tegen Sokrates geen vergelijkbare precedënten zijn. Dan rijst de vraag: waarom werd Sokrates veroordeeld, terwijl anderen vrijuit gingen?

2. Izzy F. Stone

Deze zelfde vraag heeft I. F. Stone in zijn recente boek *The Trial of Socrates* (1988) gesteld. Het boek heeft veel stof doen opwaaien, naar ik vermoed vooral wegens de pittoreske figuur van de auteur: Amerikaan, sinds zijn veertiende journalist en bijna twintig jaar lang uitgever van een eigen één-mans-krant, de 'I. F. Stone's Weekly'. Daarin streed hij kritisch en onafhankelijk voor de burgerlijke vrijheden, voor de zuiverheid van de Amerikaanse democratie, en legde hij alle misstappen van president of Pentagon op gevreesde wijze bloot. In 1971 stopte hij met het blad om gezondheidsredenen, begon

een studie van de vrijheid van meningsuiting in de geschiedenis, en belandde zo vanzelf bij de klassieke Oudheid. Daar stootte hij op de paradox dat Athene, symbool van de vrijheid, in 399 voor Chr. Sokrates ter dood gebracht heeft: 'it horrified me as a civil libertarian'. Om de paradox te kunnen verklaren, reconstrueerde Stone het proces en plaatste het tegen de historische en politieke achtergrond van de tijd. Daarbij schrok hij er niet voor terug om, ondanks zijn leeftijd van 70 jaar en zijn slechtziende ogen, Grieks te leren opdat hij de bronnen, vooral Plato's Dialogen en Xenophons *Memorabilia*, in de oorspronkelijke taal zou kunnen lezen. Naar het schijnt zou hij in dit verband gezegd hebben dat Griekse les op school wel degelijk nut heeft: "er worden veel te veel vakken gegeven die niets voorstellen". In juni 1989 overleed deze onafhankelijke libertijn.

Het boek van Stone, ook voor de niet-specialist zeer lezenswaard en bovendien zeer onderhoudend geschreven, bestaat uit twee delen. De eerste helft handelt over Sokrates en Athene, met name over de fundamentele meningsverschillen tussen Sokrates en de Atheners. Het eerste verschilpunt betreft de aard van de maatschappij. Voor de Atheners is de leefgemeenschap de *polis*, waarin de burgers zelfbestuur hebben, en wel allen op gelijke voet, met andere woorden de democratie. Volgens Sokrates moet de polis geleid worden door 'degene die weet', dus door een absoluut en totalitair heerser aan wie de burgers onderworpen zijn zoals kuddedieren aan de herder.

Het tweede verschilpunt heeft te maken met deugd en kennis, in Sokrates' ogen gelijk aan elkaar. Volgens de mening van de Atheners bezit iedereen een beetje logos (gezond verstand). Derhalve beschikt iedereen over de nodige kwaliteiten om deel te nemen aan het bestuur van de polis. Sokrates daarentegen beweerde dat om kennis van iets te bereiken, een absolute definitie hiervan noodzakelijk is, iets wat onbereikbaar is zelfs voor Sokrates en dus zeker voor de gewone mensen. De doorsnee burger kan dus geen kennis, geen deugd bezitten (en kan dit ook niet leren): hij is dus niet geschikt voor het staatsbestuur. In gesprekken, vaak in het bijzijn van jongeren, maakte Sokrates ook duidelijk dat de politici, de rhetoren, evenmin kennis bezitten van goed en kwaad: het zijn onwetende dwazen die de stad besturen.

Het derde verschilpunt tussen Sokrates en de Atheners betreft de deelname aan het politieke leven. Voor de Atheners is de norm actieve participatie aan het openbare leven. Sokrates evenwel verkondigde dat de mens op de eerste plaats voor zijn ziel dient te zorgen en dat dit het beste kan wanneer hij zich terugtrekt uit het openbare leven. Zelf heeft Sokrates nauwelijks deelgenomen aan de politiek. Toen in Athene de discussies plaatsvonden over de opstandige bewoners van Mytilene (op Lesbos) en van Melos, en toen de Atheners werkelijk tot deugd konden worden aangezet, heeft Sokrates geen woord gesproken in de volksvergadering. Toen de Dertig Tirannen in 404/3 terreur uitoefenden in de stad (zie onder), heeft Sokrates niet, zoals zovele Atheners (zowel democraten als oligarchen), uit protest de stad verlaten. Toen Kritias, één van de Dertig Tirannen, Sokrates op het matje riep en hem verbood te converseren met de jongeren (en kritiek uit te oefenen op het bewind), heeft Sokrates zijn invloed op zijn oud-leerling Kritias niet aangewend om te pogen een einde te maken aan de wetteloosheid en de terreur. Slechts tweemaal is Sokrates actief opgetreden, maar elke keer bijna onder dwang. In 406 verzette hij zich als prytaan op gevaar van arrestatie tegen de onconstitutionele procedure om de generaals van de zeeslag bij de Arginusen allen gezamenlijk te oordelen in één proces (zonder succes overigens). Tijdens de Tirannie van de Dertig kreeg Sokrates samen met enkele anderen het bevel om de metoik Leon van Salamis op te brengen ter executie. Sokrates voerde het bevel niet uit (de anderen wél); hij protesteerde niet. Hij vermeed alleen persoonlijk betrokken te geraken bij onrecht.

De drie meningsverschillen tussen Sokrates en de gewone Atheners gaan volgens Stone samen met twee vooroordelen van Sokrates. Hieraan wijdt Stone het laatste hoofdstuk van de eerste helft van zijn boek. Sokrates had een afkeer van het gewone volk, dat hij als dom en zwak beschouwde. Hij keek neer op de armen en minachtte de theten. Daarnaast was hij een bewonderaar van Sparta en Kreta, prototypes van de ‘closed society’, waar de middengroepen van handwerkers en handelaars uitgesloten waren van het burgerrecht.

Door middel van de drie verschilpunten doet Stone ons begrijpen wat de aanklagers bij het proces bedoelden, toen ze zeiden dat Sokrates de jeugd bedierf: Sokrates goot de jongeren vol ondemocratische ideeën, hij bracht hen minachting voor de bestaande constitutie en voor de democratische leiders bij. Kortom, deze aanklacht had vooral een politieke inhoud. De tweede aanklacht, namelijk dat Sokrates niet in de goden van de stad geloofde, wordt door Stone (verderop in het boek) eveneens op Sokrates’ politieke denkbeelden betrokken. Uitgaande van de *Oresteia* van de tragediedichter Aischylos stelt Stone dat de goden van de stad bij uitstek Peitho, godin van debat en overtuiging in de volksvergadering, en Zeus Agoraios, god van de *agora* en dus van de volksvergadering, waren. In deze goden van Athene geloofde Sokrates niet, net zomin als in de later geattesteerde godin Demokratia. De stelling van Stone is dus dat Sokrates niet omwille van goddeloosheid of atheïsme of omwille van zijn filosofische denkbeelden is aangeklaagd en veroordeeld, maar omwille van zijn anti-democratische ideeën en houding. De voornaamste van de drie aanklagers, Anytos, was trouwens een politicus, strateeg in 409 voor Chr., later luitenant van de gematigd-oligarchische Theramenes, en fervent tegenstander van de Dertig Tirannen.

De tweede helft van het boek van Stone is gewijd aan het proces tegen Sokrates. In het eerste gedeelte daarvan stelt Stone de vraag waarom de Atheners zó lang gewacht hebben om Sokrates aan te pakken. Immers, reeds in de jaren 420 trok Sokrates de aandacht in Athene. Stone geeft als verklaring ‘de drie aardbevingen’. Athene was zeer verdraagzaam op alle gebied, politiek, religieus en filosofisch, maar door drie schokkende gebeurtenissen in de decade vóór het proces kwam er een breuk in de politieke verdraagzaamheid. De eerste aardbeving vond plaats in 411: de democratie werd afgeschaft en het oligarchische regime van de Vierhonderd werd ingevoerd, waarbij geweld en terreur gebruikt werden. Sokrates’ leerling, Alkibiades, speelde bij deze episode een weinig fraaie rol. In 404 schokte de tweede aardbeving de Atheners: na de nederlaag in de Peloponnesische oorlog werd met de hulp van Sparta de Tirannie van de Dertig gevestigd, die de stad op hun beurt bloedig terroriseerden. Onder hen bevonden zich twee leerlingen van Sokrates: Kritias en Charmides. In 403 werd de democratie hersteld en een algemene amnestie afgekondigd, waarvan ook Sokrates profiteerde. Onwillige oligarchen vestigden zich evenwel te Eleusis. In 401 ging het gerucht dat de/en een coup in de stad voorbereidden, de derde politieke aardbeving. Het is zeer aannemelijk dat na deze laatste schokkende ervaring de Atheners in vrees leefden dat jonge oligarchen, van het type leerling-van-Sokrates, wel eens opnieuw zouden kunnen pogen een staatsgreep te plegen, temeer omdat Sokrates ononderbroken voortging met zijn ondermijnend onderwijs.

In het tweede gedeelte van de beschrijving van het proces maakt Stone duidelijk dat Sokrates bewust een arrogante houding aannam tegenover de juryleden tijdens de rechtszaak. Sokrates deed werkelijk zijn best niet alleen om veroordeeld te worden, maar ook om de dood als straf te krijgen nadat zijn schuld was vastgesteld. Zo bijvoorbeeld stelde hij, volgens Plato, eerst als alternatieve straf voor zichzelf voor dat het volk hem tot *heros* zou uitroepen en hem de rest van zijn leven gratis maaltijden zou verstrekken in het prytaneion. Het enige argument dat hem vrijspraak had kun-

nen bezorgen, voerde Sokrates niet aan, namelijk dat hij geen enkele geschreven wet had overtreden maar alleen vervolgd werd om zijn ideeën, met andere woorden dat het proces inging tegen het fundamentele democratische recht van elke Athener op vrije meningsuiting. Eenmaal tot de dood veroordeeld, weigerde Sokrates te vluchten, hoewel daarvoor alles in gereedheid was gebracht.

In het derde en laatste gedeelte komt de vrijheid van meningsuiting te Athene ter sprake. De Atheners hechtten hier zeer grote waarde aan en hebben dit recht steeds gerespecteerd. Immers, de reeds eerder genoemde wet van Diopiethes is volgens Stone vermoedelijk niet historisch, evenmin het proces wegens goddeloosheid tegen Aspasia, noch de processen tegen Protagoras en Anaxagoras. Nog aan het einde van de 4e eeuw heerste er vrijheid van meningsuiting te Athene. De conclusie die hieruit volgt is dat het recht op vrije meningsuiting te Athene slechts éénmaal met de voeten werd getreden: bij het proces van Sokrates. De 'breakdown' werd veroorzaakt door de politieke opvattingen van Sokrates die na de drie politieke aardbevingen van 411, 404 en 401 als te gevaarlijk werden beschouwd voor de democratie. De democratie zette voor één keer de eigen principes opzij en veroordeelde Sokrates (in zekere zin terecht) ter dood: anders was misschien de democratie zelf omgebracht!

3. Een dubbel voorbehoud

De stelling die Stone verdedigt, dat Sokrates louter om politieke redenen is veroordeeld, is niet echt nieuw maar is wellicht nog nooit zó scherp gesteld. J. Burnet verkondigde reeds in 1924 een gelijksoortige mening. De meeste auteurs die naar de achtergronden van het proces zoeken, zoals W. K. C. Guthrie of Cl. Mossé, maken met betrekking tot Sokrates' ideeën een dubbel voorbehoud. Ten eerste, we kennen Sokrates' opvattingen, ook over de politiek, niet rechtstreeks maar enkel via de geschriften van Xenophon en Plato, die beiden absoluut geen aanhangers waren van de democratie. Het is dus erg moeilijk te achterhalen wat Sokrates zélf gezegd en gedacht heeft. Ten tweede, het is onmogelijk om de politieke ideeën van Sokrates te begrijpen en juist te beoordelen, los van zijn hele filosofie. Het politieke denken en handelen van Sokrates kan geleid zijn door morele overwegingen. Met deze beide punten van voorbehoud heeft Stone weinig of geen rekening gehouden. Hier wreekt zich vermoedelijk het feit dat Stone weinig moderne literatuur bestudeerd heeft, maar onafhankelijk een eigen mening gevormd heeft op basis van de bronnen.

Wat het eerste voorbehoud betreft, het is in de moderne literatuur een zeer omstrede vraag of met name Xenophon wel een betrouwbare bron is voor de kennis van Sokrates. Sinds de studie van E. de Strycker uit 1950 is de *communis opinio* dat Xenophon slechts met voorzichtigheid mag worden gebruikt. Xenophon maakt fouten op detailpunten, hij is op verschillende plaatsen afhankelijk van het werk van tijdgenoten (zijn werk is relatief laat ontstaan: de *Memorabilia* dateren van na 355), hij heeft een duidelijke neiging tot retoriek. De Sokrates van Xenophon is een man met weinig originaliteit; hij is wel begaafd met veel gezond verstand, erg praktisch ingesteld, en door-drenkt van respect tegenover de goden en de wetten van de stad, maar hij is absoluut niet de grote denker die Plato ten tonele voert. Dat Xenophon speciaal inzake de politieke opvattingen van Sokrates slechts met grote voorzichtigheid mag worden gebruikt, blijkt uit het boek van R. Kraut uit 1984. Kraut wijst erop dat Xenophon in de *Memorabilia*, in tegenstelling tot Plato's vroege Dialogen, Sokrates voorstelt als een ongetemperd vijand van de democratie, dat hij hem aristocratisch vooroordeel tegenover het volk toeschrijft, dat hij Sokrates tekent als een ophitsers van de aristocratische jeugd, die ook andere jongeren aanspoorde om zich bij de oligarchen aan te sluiten. Stone evenwel gebruikt de gegevens van Xenophon als volledig gelijkwaardig aan de gege-

vens van Plato bij de reconstructie van ‘de historische Sokrates’. Ook bij Plato als bron schijnt Stone zich nauwelijks af te vragen in hoever het beeld van Sokrates gekleurd is door Plato’s eigen anti-democratische instelling. De ware Sokrates is in werkelijkheid een zeer moeilijk te grijpen figuur en onderwerp van veel geleerde discussie. Het uitgangspunt van Stone, dat “waar we gemeenschappelijke elementen in de verschillende portretten aantreffen, er een goede kans is dat we de historische Sokrates bereiken”, is al te simpel.

Wat het tweede voorbehoud betreft, is Sokrates’ afzijdigheid van de politiek, zijn kritiek op de democratie, zijn bewondering voor Sparta en Kreta, alleen te verklaren door zijn afkeer voor de constitutie van de democratie en zijn voorliefde voor de oligarchie? Ongetwijfeld niet. R. Kraut heeft aangetoond dat de kritiek van Sokrates op de massa een ethische achtergrond heeft: een groot deel van de morele opvattingen van de massa is onjuist, de massa handelt vaak immoreel en onrechtvaardig. De politieke besluiten van het volk bij meerderheid vertonen dan ook alle morele fouten van de massa. Aangezien slechts zeer weinig mensen, zelfs onder de aristocraten die toch de meeste tijd voor vorming hebben, aan de morele fouten weten te ontsnappen, is de hele toestand eigenlijk onveranderbaar. Wanneer één van de zeldzame moreel-goeden zich in de democratische politiek zou storten, zou hij weinig kunnen doen. Het nut voor de stad zou zeer gering zijn, alsook voor de politicus zelf, die geen tijd zou overhouden voor morele vorming. Kortom, allerlei politieke uitspraken van Sokrates zoals de onbekwaamheid van het volk om juiste politieke beslissingen te nemen, en zijn a-politieke handelen, zijn beter te begrijpen wanneer men ze moreel dan wanneer men ze politiek verklaart. Stone echter heeft bijzonder weinig belangstelling of begrip voor Sokrates’ ethiek en doordrenkt Sokrates’ woorden, daden en principes met een louter politieke motivatie.

4. Sokrates, de anti-democraat?

Men zou kunnen opwerpen dat de juryleden bij het proces, mensen uit het gewone volk, de morele achtergrondgedachten van Sokrates niet kenden: Sokrates bewoog zich immers vooral in de kringen van de rijkere aristocraten. Het is dus niet onmogelijk dat de Atheners Sokrates veroordeelden omdat ze hem *zagen* als een a-politiek burger, een anti-democraat en een pro-Spartaan. Maar ook hier liggen de zaken niet zo eenvoudig.

Om te beginnen, een a-politiek leven diskwalificeerde een burger niet in Athene. Recente studies hebben getoond dat de Atheners rust en vrede op prijs stelden: geen zitting hebben in de rechtbanken, geen dienst doen als magistraat. Het komt zelfs voor bij processen dat de spreker poogt de goodwill van de juryleden te winnen door erop te wijzen dat de aangeklaagde altijd is weggebleven uit de Raad, uit de rechtbanken, uit de agora. Verder mag men ook niet vergeten dat Sokrates wél raadslid is geweest en prytaan (ten tijde van het Arginusenproces), en dat hij aan één van zijn leerlingen, Charmides, het advies gegeven heeft wél in de politiek te gaan.

Er zijn ook aanwijzingen dat Sokrates niet zó anti-democratisch was ingesteld als Stone graag wil doen geloven. Stone stelt Sokrates’ houding wel erg scherp, vermoedelijk té scherp. Onder Sokrates’ vrienden bevonden zich ook democraten. Chairephon, die onder het bewind van de Dertig Tirannen als Griend van het volk’ uit de stad werd verbannen, was een jeugdvriend van Sokrates. Lysias, de bekende schrijver van redevoeringen en tegenstander van de Dertig, stond aan Sokrates’ kant. Tijdens het bewind van de Dertig schaarde Sokrates zich geenszins gedwee aan de zijde van deze Tirannen. Zo weigerde hij het bevel uit te voeren om Leon van Salamis op te brengen

ter executie. Hoewel Sokrates in de stad mocht blijven, oefende hij kritiek uit op het bewind. Dat leidde ertoe dat de Dertig een verbod uitvaardigden om de kunst der woorden te onderwijzen (wat volgens Xenophon speciaal tegen Sokrates gericht was). En in een persoonlijk gesprek verbood Kritias aan Sokrates om te discussiëren met personen jonger dan dertig jaar. Uit deze episode wil Stone graag een argument halen voor zijn stelling dat Sokrates een voorstander van de oligarchie was. Immers, toen Sokrates bij Kritias op het matje werd geroepen, heeft hij het onderwerp van de terreur en de wetteloosheid van de Dertig niet ter sprake gebracht. Volgens Stone verzette Sokrates zich dus niet. Een dergelijke redenering gaat ervan uit dat de gesprekken van Sokrates getrouw en volledig zijn weergegeven door Plato en Xenophon, en houdt geen rekening met de mogelijkheid dat dit niet het geval zou zijn. Een argument te halen uit wat Sokrates niét zei, lijkt mij erg gevaarlijk. Maar zelfs wanneer Sokrates niet over de terreur gesproken heeft, kan er een andere reden geweest zijn dan dat hij zich erbij neerlegde. Stone zelf vermeldt dat Sokrates en Kritias kort tevoren ruzie hadden gekregen om de vriendschap van de jonge Euthydemus. Het is dan ook erg tendentiekus van Stone om Kritias bij het gesprek “Sokrates’ oude vriend” te noemen en te doen alsof Sokrates iets bij Kritias had kunnen bereiken. Verder horen we dat Sokrates tevreden was met de Atheense wetten en dat hij Athene boven alle steden verkoos. R. Kraut suggereert dat Sokrates, mogelijk op morele gronden, zeer ingenomen was met de democratische vrijheid van spreken.

Kortom, het lijkt niet verantwoord om Sokrates af te schilderen als een fervent vijand van de democratie. Het standpunt van Sokrates is gematigder en veel genuanceerder dan Stone ons schildert. Stone probeert de afstand tussen Sokrates en Athene zo groot mogelijk te maken en trekt daarvoor alle journalistieke registers open. Soms leidt dit tot verzochte en overinterpretatieve argumenten. Dat de goden van de stad welke Sokrates niet vereerde (mijns inziens op zichzelf al een onaanvaardbare interpretatie van de Griekse tekst), de democratische godheden Peitho, Demokratia e.d. waren, is daar een goed voorbeeld van.

Het kan niet ontkend worden dat Sokrates kritiek had op de Atheense democratie. Dat maakt hem echter nog niet tot een vijand van die democratie en een voorstander van de oligarchie. De kritiek die Sokrates uitoefende kan een rol gespeeld hebben bij het proces en de veroordeling, maar mijns inziens geen beslissende. Andere factoren speelden ongetwijfeld ook mee: Sokrates’ opvattingen op religieus gebied, o.a. over zijn *daimonion*, het beeld dat de komedies van hem hadden gegeven als een man die zich bezighield met wat zich in de hemel en onder de aarde afspeelt, en naar mij voorkomt ook en vooral de ‘na-oorlogse psychose’. Alleen op dit laatste punt wil ik hier verder ingaan.

5. De politieke situatie na 404

Het proces van Sokrates wordt door Stone in verband gebracht met de drie ‘aardbevingen’ van 411, 404 en 401: toen was de maat vol en kon de democratie de ondermijnende incivieke werking van Sokrates niet langer dulden. Tn feite was de aardbeving van 401 slechts een lichte aardschok: écht gevaar voor een oligarchische coup vanuit Eleusis is er niet geweest (Xenophon, *Hellenika* II 4, 43). Daarmee wordt het vrij moeilijk het proces van Sokrates te koppelen aan anti-democratisch onderwijs van de filosoof. Veeleer moet het proces verbonden worden met de Tirannie van de Dertig in 404. Na de verdrijving van de Dertig heerste er nog lang een ware psychose in Athene, die zijn sporen tot twintig jaar later naliet. De Dertig Tirannen hadden niet alleen de democratie afgeschaft maar ook een echt schrikbewind gevoerd. Meer dan vijftienhonderd Atheners en metoiken waren door hen willekeurig terechtgesteld om

partijpolitieke motieven, uit angst en hebzucht. Dit heeft een diepe wonde gereten in de Atheense maatschappij. Nu was Sokrates de leraar geweest van Kritias en werd hij daarom ongetwijfeld met diens misdrijven geassocieerd. Objectief bekeken kan de leraar moeilijk verantwoordelijk gesteld worden voor de fouten van de leerling, maar, zoals K. J. Dover terecht heeft opgemerkt, men ging er in die tijd van uit dat de principes en attitudes van de leermeester werden belichaamd door de leerling. Bovendien was Sokrates, ondanks zijn kritiek op de Dertig, tijdens hun bewind in de stad gebleven en had zich niet gevoegd bij de gevluchte en verbannen tegenstanders.

In de herinnering van de Atheners kan eveneens meegespeeld hebben dat Sokrates vroeger ook de leermeester geweest was van Alkibiades. Deze was verantwoordelijk geweest voor de mislukte expeditie naar Sicilië in 415 en had de stad verraden: hij was overgelopen naar Sparta en later naar de aartsvijand Perzië. Vandaaruit had hij gepoogd de democratie omver te werpen en te laten vervangen door een oligarchie, waarbij het nodige bloed gevloeid was.

Ik geloof in navolging van bv. K. J. Dover dat de binding van Sokrates met Alkibiades maar vooral met Kritias en zijn gedrag tijdens het bewind van de Dertig Tirannen één van de belangrijkste redenen is geweest van het proces. Verschillende antieke auteurs zijn diezelfde mening toegedaan, bv. Aischines die een vijftigtal jaar na dato zei dat “Sokrates terechtgesteld werd omdat was bewezen dat hij de leermeester was geweest van Kritias” (I 73). Het feit dat de voornaamste aanklager bij het proces, Anytos, persoonlijk een slachtoffer geweest was van de Dertig, wijst in dezelfde richting. De reden waarom Sokrates niet direct na de val van de Dertig werd aangeklaagd, is het feit dat er in 403 een algemene amnestie werd afgekondigd. Niemand, met uitzondering van de werkelijke leiders, mocht aangeklaagd worden om zijn vroegere daden. Dat betekent geenszins dat het oude zeer vergeten was! Al direct in 403 werd de amnestie geschonden door een anonieme man, tegen wie Archinos met een onmiddellijke (en ongeoorloofde) terechtstelling optrad (zie onder). In de volgende jaren werd bij processen frequent gewezen op het gedrag van personen tijdens de Tirannie van de Dertig. Sprekers probeerden de tegenpartij in diskrediet te brengen door te vermelden dat deze zich, ofschoon verbannen door de Dertig, niet bij de democraten gevoegd had, of dat deze tijdens het regime van de Dertig in de stad gebleven was of, nog erger, een officiële functie uitgeoefend had. Zeer juist merkt P. Krentz op dat betrokkenheid bij de Dertig nog vele jaren na 404 als een uiterst compromitterend punt gezien werd. In 399, het jaar van de veroordeling van Sokrates, was de haat tegen de Dertig en hun medestanders nog steeds zeer levend. Volgens Xenophon werd in dat jaar een groep van driehonderd ruiters, die dienst gedaan hadden onder de Dertig, op expeditie naar Klein-Azië gestuurd omdat de *demos* er voordeel zou bij hebben als ze ergens anders het leven lieten (*Hellenika* III 1,4). Vermoedelijk werden de ruiters niet echt om deze reden uitgestuurd maar wegens de afspraken met Sparta; Xenophons opmerking toont in elk geval de heersende afkeer van ‘collaborateurs’. Verder werden in 399/8 één of meer leden van de Dertig voor de rechtbank gebracht op beschuldiging van moord (*Lysias* X 31). In dit kader van de na-oorlogse psychose is het proces van Sokrates zeer goed te plaatsen. Gezien de amnestie kon Sokrates niet direct wegens zijn politieke verleden aangeklaagd worden. Wél kon dat indirect via de dekmantel dat hij goddeloos was en de jeugd bedierf. Als voornaamste aanklager trad Anytos op, zelf een slachtoffer van de Dertig. Niet elk slachtoffer was a priori haatdragend, zoals de figuur van Lysias toont; bij Anytos speelde vermoedelijk ook het feit dat hij sofisten in het algemeen haatte en een persoonlijke ruzie had met Sokrates over de opvoeding van zijn zoon.

6. Tdealen en de praktijk

Sokrates werd veroordeeld: de vrijheid van meningsuiting die hij vijfendertig jaar lang genoten had, werd hem ontzegd. Vond de veroordeling plaats zonder enig precedent, zoals Dover en Stone menen? Is de schending van de *parrhesia* eenmalig geweest? Ik twijfel er sterk aan. Mijn indruk is dat Dover bij de ontkenning van de historiciteit van de processen tegen Anaxagoras en andere goddelozen en van het Diopeithesdecreet wat te ver gegaan is. M. Ostwald heeft onlangs weer beweerd dat de evidentie met betrekking tot het proces van Protagoras té sterk is om de historiciteit ervan volledig te ontkennen. Ook al zijn misschien dus niet alle processen historisch, het kan mijns inziens niet ontkend worden dat er in de tweede helft van de 5e eeuw grote polarisatie bestond tussen de oude religieuze opvattingen van het volk en de nieuwe ideeën van verlichte individuen. Dit kan best tot processen geleid hebben tegen diegenen die gevaarlijke afwijkende meningen verkondigden. Wat de historiciteit van het 'komedieverbod' en van Aristophanes' proces betreft, hieraan kan niet met recht getwijfeld worden. Blijkbaar waren de politieke omstandigheden telkens van die aard dat de vrije meningsuiting diende te worden ingeperkt in het belang van de staat. Kortom, het ziet er naar uit dat, ondanks Perikles' woorden in de hogervermelde rede voor de gevallen, het ideaal van de *parrhesia* te Athene niet altijd in de praktijk gerealiseerd is.

Niet enkel de vrije meningsuiting, ook andere idealen en rechten, soms zelfs vastgelegd in de wetten, werden door de Atheners bij gelegenheid terzijde geschoven. M. H. Hansen heeft onlangs een aantal bronnen bij elkaar gezet, die bewijzen dat dit gebeurde of op het punt stond te gebeuren. Veel van de gegevens komen juist uit de verwarde tijd aan het einde van de 5e eeuw en het begin van de 4e eeuw. Een paar voorbeelden mogen dit illustreren. Het was een recht en een democratische wet dat een burger niet zonder wettelijk proces terechtgesteld mocht worden. Toch heeft Archinos in 403 de Raad overgehaald een anonieme man zonder proces ter dood te brengen omdat hij de amnestie brak. In redevoeringen van Lysias uit het begin van de 4e eeuw horen we dat twee personen onwettig geëxecuteerd zijn, en dat de Atheners bij een andere gelegenheid ernstig overwogen dit opnieuw te doen. Na de verminking van de Hermes-beelden in 415 stond men op het punt de wet die verbood een Atheens burger te folteren, op te heffen. Bij het proces tegen de generaals van de zeeslag bij de Arginusen in 407 werden allen gezamenlijk geoordeeld, hoewel ieder van hen het recht had om in een individueel proces berecht te worden. Ook op politiek gebied werden primaire democratische rechten en wetten soms terzijde geschoven. Bekend is dat Perikles door zijn persoonlijke autoriteit in 431 verhinderde dat er een volksvergadering zou plaatsvinden. Thrasyloulos legde na de verdrijving van de Dertig Tirannen in 403 aan het volk het voorstel voor om aan de vreemdelingen en slaven, die onder zijn leiding hadden moegestreden tegen de Dertig, het burgerrecht te verlenen[^] terwijl er geen Raad was om daarover het voorgeschreven pre-advies uit te brengen (het voorstel werd in eerste instantie bekrachtigd).

Naar het mij voorkomt is het een onloochenbaar feit dat fundamentele rechten van het individu, vastgelegd in de wet, alsook democratische wetten in noodsituaties of in tijden van verwarring en agitatie soms met de voeten werden getreden door de Atheners. Hoeveel gemakkelijker moet dan het recht op vrije meningsuiting dat door geen enkele wet was gegarandeerd, opzij gezet zijn in het belang van de staat! Sokrates' veroordeling toont dat ook het ideaal van de *parrhesia* in de praktijk weleens diende te wijken voor op dat moment zwaarderwegende belangen.

Enkele bibliografische verwijzingen

Bij hoofdstuk 1: S. Bianchetti, 'La commedia antica e la libertà di parola', *Atti e memorie dell' Accademia Toscana di scienze e lettere* 45 (n.s. 31) (1980), p. 1-40; K. J. Dover, 'Intellectuele vrijheid in de Griekse maatschappij', *Lampas* 9 (1976), p. 297-321; M. H. Hansen, *Was Athens a democracy? Popular rule, liberty and equality in ancient and modern political thought* (Copenhagen 1989); D. Kagan, *The great dialogue. History of Greek political thought from Homer to Polybius* (New York, London 1965); A. Momigliano, 'Freedom of speech in Antiquity', in; *Dictionary of the history of ideas* (ed. Ph. Wiener) II (New York 1973), p. 258-260. Bij hoofdstuk 2: I. F. Stone, *The trial of Socrates* (Boston, Toronto 1988), Nederlandse vertaling door J. Veenbaas. *Het proces Socrates* (Baarn 1988). Voor een Nederlandstalige bespreking van Stones boek zie P. Liebregts, *Lampas Bibliografische Bijlage* no. 37. Het nieuwe boek van Th. Brickhouse - N. Smith, *Socrates on trial* (Oxford 1989) was ten tijde van het schrijven van bovenstaande bijdrage nog niet beschikbaar. Bij hoofdstuk 3: J. Burnet, *Greek philosophy I. Thales to Plato* (London 1924), p. 126-192; W. K. C. Guthrie, *A history of Greek philosophy III* (Cambridge 1968), p. 323-488, speciaal p. 409-416; R. Kraut, *Socrates and the state* (Princeton NJ 1984), speciaal p. 195-244; Cl. Mossé, *Le proces de Socrate* (Bruxelles 1987); R. Patzer, *Der historische Sokrates* (Darmstadt 1987; hierin is de studie van E. de Strycker opgenomen, p. 323-354). Bij hoofdstuk 4: M. H. Hansen, *op. cit.*, p. 11; R. Kraut, *op. cit.*, p. 215-228; R. K. Sinclair, *Democracy and participation in Athens* (Cambridge 1988), speciaal p. 217. Bij hoofdstuk 5: P. Krentz, *The Thirty at Athens* (Ithaca, London 1982); Cl. Mossé, *op. cit.*, p. 79-88; B. S. Strauss, *Athens after the Peloponnesian War. Class, faction and policy 403-386 B.C.* (London, Sydney 1986). Bij hoofdstuk 6: M. H. Hansen, *op. cit.*, p. 13-15; M. Ostwald, *From popular sovereignty to the sovereignty of law* (Berkeley 1986), speciaal p. 528-536.

Leopardi en Sappho

Frans van Dooren

Voor zeer vele Italiaanse schrijvers zijn de Griekse en Latijnse letteren een rijke voedingsbodem geweest. Dit geldt meer dan voor wie ook voor Giacomo Leopardi, die leefde van 1798 tot 1837. Hij kan rustig als een wonderkind worden betiteld. Hij kende al voor zijn tiende uitstekend latijn en niet veel later ook Grieks, en beide talen wist hij actief te gebruiken. Daarnaast leerde hij tijdens zijn adolescentie ook nog Hebreeuws, Engels, Frans, Duits en Spaans. Op elfjarige leeftijd schreef hij, na Homerus gelezen te hebben, een sonnet op de dood van Hector en vertaalde hij in goedlopende verzen het eerste boek van de Oden van Horatius. En daarmee begon een 'vie intellectuelle' dat, hoezeer ook door ongeluk getekend, geheel aan wetenschap en literatuur gewijd zou zijn. Toen hij nog geen achttien was, had de jonge Giacomo al een indrukwekkend aantal boeken op zijn naam staan, zowel in het Italiaans als in het Latijn: boeken over astronomie, over bijgeloof in de oudheid, over antieke retoren, over het leven van Plotinus, over de kerkvaders van de tweede eeuw, enzovoorts. In dezelfde tijd schreef hij ook nog honderden Italiaanse gedichten en vertaalde hij proza en poëzie van o.a. Homerus, Vergilius, Hesiodus. Fronto. Dionysius van Halicarnassus en Simonides.

Een bewijs van het meesterschap waarmee hij de Griekse en Latijnse taal beheerste, maar ook van zijn gevoel voor humor, leverde hij begin 1816 met de publicatie van zijn *Inno a Nettuno*. Dit gedicht werd door hem in de openbaarheid gebracht als de vertaling van een hymne van een onbekend Grieks auteur, die door een vriend van hem in Rome in een oude codex gevonden zou zijn. Later bleek echter tot verbazing van de geleerde wereld dat het om een 'practical joke' ging en dat het gedicht, evenals twee bijgevoegde Griekse (en van een Latijnse vertaling voorzien) anacreontische oden, door hemzelf vervaardigd was. Niet zonder trots merkte de dichter bij die gelegenheid op: "Terwijl vertalers hun best doen om origineel te lijken, moest ik, omdat ik origineel was, mijn best doen om vertaler te lijken".

Tegen het jaar 1816 voltrok zich in Leopardi een verandering die zijn verdere ontwikkeling ingrijpend zou beïnvloeden. Zijn belangstelling verplaatste zich namelijk hoe langer hoe meer van filologie naar literatuur, van eruditie naar kunst, van geleerdheid naar schoonheid. Hij ontdekte - vooral door zijn vertaalwerk - de betekenis en waarde van het scheppend genie. En vanaf dat moment was zijn liefde voor grote dichters niet meer wetenschappelijk maar persoonlijk gericht, kwam zij niet meer voort uit de hersenen maar uit het hart. En nadat de Verlichting in hem aldus had plaatsgemaakt voor de Romantiek, vond er een paar jaar later nog een tweede 'beking' in hem plaats, en wel die van literatuur naar filosofie, van schoonheid naar waarheid, van verbeeldingspoëzie naar gevoelspoëzie. En daarmee had de dichter in hem definitief de overhand gekregen op de geleerde.

De belangrijkste gedichten van Leopardi zijn verzameld in zijn *Canti*, het poëtische hoogtepunt van de Italiaanse Romantiek. De bundel kenmerkt zich door een subjectieve, emotionele en gevoelige manier van dichten. Aan Leopardi's lyriek ligt een wanhopig pessimisme ten grondslag, een trieste beleving van de aardse realiteit, een intens besef van eigen nietigheid. De

dichter is overtuigd van de absolute zinloosheid van het leven en hij gaat ervan uit dat datgene wat de mens ziet als geluk in feite niets anders is dan begoocheling en illusie. Hij tracht aan de troosteloosheid van het nu te ontsnappen door enerzijds terug te keren naar het verleden en anderzijds vooruit te blikken naar de toekomst. De schoonheidservaring en ontroering die hij ondanks zijn pessimisme weet op te roepen berust dan ook vooral op de 'mythen' van de herinnering en de verwachting.

Vele van de *Canti*, vooral de vroegere, zijn doortrokken van de klassieke oudheid, niet alleen thematisch maar ook wat hun verwoording betreft. Dat gaat ook op voor Leopardi's (hierbij vertaalde) *Ultimo canto di Saffo*, dat uit 1822 stamt en waarin, zoals de titel zegt, de Griekse dichteres Sappho aan het woord is. Leopardi deelt zelf in een noot mee dat het gedicht uitdrukking geeft aan het "ongeluk van een fijngestemde, tedere, gevoelige, nobele en warme geest, die zich in een jeugd, zij het ook lelijk, lichaam bevindt: een onderwerp dat zo moeilijk is dat ik me noch uit de oudheid noch uit de moderne tijd een schrijver van naam kan herinneren die de behandeling ervan heeft aan gedurfd".

In deze *Ultimo canto di Saffo* gaat Leopardi uit van een al in de oudheid bestaande traditie, die is terug te vinden in een paar Attische komedies uit de vierde eeuw en in Ovidius' *Heroides*. Volgens deze overlevering zou Sappho een lelijke vrouw zijn geweest, die zo zwaar gebukt ging onder haar ongelukkige liefde voor de zeeman Phaon dat zij uit wanhoop zelfmoord pleegde door zich van een rots in zee te storten.

We weten dat Leopardi Sappho's poëzie bewonderde en er zelfs een fragment (het bekende Δέδυκε μὲν ἄ σελάννα) van vertaalde. Maar behalve deze artistieke affiniteit was er zeker ook nog een andere reden waarom hij Sappho tot subject van zijn gedicht maakte. Hij voelde zich namelijk ook uiterlijk met de Griekse dichteres verwant en zag in haar persoon als het ware een prefiguratie van zichzelf: ook hij was dichter, ook hij was ongelukkig, ook hij was lelijk. En vooral het laatste is hier van belang. Al in 1818 had Leopardi in een brief aan een vriend geschreven: "Door zeven jaar lang als een krankzinnige te studeren in een periode waarin mijn constitutie zich aan het ontwikkelen was en eigenlijk de nodige hardheid had moeten krijgen, heb ik mijn gezondheid tot aal geruïneerd". Zijn fysieke achteruitgang had zich geopenbaard in een vergroeiing van zijn rug en een algehele misvorming van zijn lichaam, dingen die nog verder werden door kwaadaardige vormen van neurasthenie en psoriasis. Kortom, evenals de Sappho van de komedie en Ovidius, was ook Leopardi lelijk: hij was een gebochelde, een wanstaltige, een gevlekte, een mismaakte. En als wist hij van Seneca dat "lelijkheid van lichaam de ziel niet schaadt", zijn ongeluk was er niet minder om.

Leopardi's classicisme beperkt zich in dit gedicht overigens niet tot de figuur van Sappho. - Behalve Phaon (die in de laatste strofe rechtstreeks wordt aangesproken) komen er nog diverse andere klassieke elementen en personages in voor: Jupiter, de Schikgodinnen, Dis, de Tartarus, Proserpina. Maar de intensiteit waarmee Leopardi de antieken in zich had opgezogen, blijkt misschien nog wel het meest uit de vele echo's en reminiscenties van Griekse en Romeinse dichters. Deze 'citaten' zijn natuurlijk in het Italiaans beter te herkennen dan in de Nederlandse vertaling. De frequenties lopen nogal uiteen: Vergilius is met een tiental plaatsen nummer een, Horatius en Ovidius zijn elk een keer of drie aanwezig, en we treffen ook sporen aan van Tibullus, Lucanus en Homerus. In de laatste strofe komen bovendien nog enkel verzen voor die een vertaling zijn van Vergilius' *Georgica* III 66-68.

Leopardi weerspiegelt, zeker in zijn jeugdwerk, sterk zijn klassieke vorming. Maar het wonderbaarlijke van zijn dichterschap (en op dit punt komt hij overeen met Dante) bestaat hierin dat het, hoezeer ook door de oudheid geïmpregneerd, toch altijd zijn persoonlijk stempel bewaart. De dichter blijft in alles wat hij zegt zichzelf: zijn woorden en beelden mogen dan soms aan anderen ontleend zijn, de gedachten en gevoelens die hij ermee tot uitdrukking brengt zijn in hoge mate authentiek. De grote 'auctores' die hem voor ogen staan worden door hem niet overgenomen, maar herinnerd; zijn 'imitatie' is geen klakkeloze nabootsing, maar doorleefde verwerking. En zo hoort het ook, want om met Petrarca te spreken: "Het ene leidt tot apen, het andere tot dichters".

SAPPHO'S LAATSTE GEZANG

Vredige nacht, en ingetogen glans
van de ondergaande maan, en jij die boven
de hoge rots in 't zwijgend bergwoud oprijst,
o bode van de dag (een aanblik die,
zolang mij 't wrekend noodlot onbekend was,
mijn oog steeds weer behaagde), niet meer lacht
jullie bekoorlijk beeld mijn wanhoop toe!
Onze ontwende vreugde leeft pas op
als zich de storm door stof en zand verblind
over de sidderende velden stort
en wervelt door de lucht, en als de wagen,
Jupiters zware wagen, knetterend
boven ons hoofd de donkerte openscheurt
Druipend op steilten en in diepe dalen
behaagt ons 't wolkendek, de enorme vlucht
van de opgeschrikte kudden, of 't gebulder
van 't water en 't verbolgen
tegen de oevers beuken van de golven.

Mooi is jouw mantel, firmament, en mooi
ben jij, bedauwde aarde. Ach, aan deze
immense schoonheden heeft Sappho door
haar ongeluk geen deel: goden noch lot
schenken haar iets. In jouw hoogmoedig rijk,
trotse natuur, verachtelijk te gast
richt ik door liefde ontgoocheld hart en ogen
smekend op jouw bekoorlijke verschijning,
maar tevergeefs. Niet lacht mij 't zonnig landschap
of 't blanke licht van 't ochtendgloren toe,
niet groet mij 't uitgelaten kwinkeleren
van bontgekleurde vogels, noch 't geruis
van beuk of steeneik. En waar in de schaduw
van de gekromde wilgen 't helder water
zijn klare spiegel spreidt, onttrekt zich aan
mijn glibberende voet schuw en misprijzend
de kronkelende vliet
die vluchtend langs zijn geurige oevers schiet.

Welk kwaad, welke euvelmoed bezoedelde
mij zó voor mijn geboorteur dat lot
en hemel mij daarna vijandig werden?
Wat deed ik als klein meisje op een leeftijd
dat men in onschuld leeft, voor zonde dat
mijn levensdraad zonder de bloei der jeugd
werd afgesponnen op de vege spoel
der barre Schikgodinnen? Holle woorden
zijn 't die je zegt: al wat gebeurt ontspruit
aan een geheim besluit. Geheim is alles
behalve ons leed. Versmaad geslacht, tot pijn
en smart zijn wij geboren, en 't waarom
ligt bij de goden. O begeerte, o hoop
der prille levensjaren! Aan de schoonheid,
de zoete schoonheid, gaf de Vader macht
onder de volkeren. En deugd door doen,
door denken of door dichten
zal in wie lelijk is nooit stralend lichten.

Als mijn onwaardig hulsel dood terneerligt,
zal mijn ontklede ziel, gevluht naar Dis,
de wrede fout herstellen van wie blind
over 't bestaan beschikt. En jij, aan wie
vergeefse liefde en trouw mij lange tijd
in ongestilde hunkering verbond,
leef jij gelukkig, als althans op aarde
geluk ooit kan bestaan! Mij viel na 't heengaan
van de begoochelingen mijner jeugd
nimmer de godendrank uit de oude urn
van Jupiter ten deel. De mooiste dagen
van 't leven zijn de eerste die verdwijnen.
In plaats daarvan komt ziekte en ouderdom
en ijzig doodsbesef. En zie, van alle
zoete triomfen en illusies blijft slechts
de Tartarus in stand. En elk talent
treedt door de doodsgodinne
de zwarte nacht en 't rijk der stilte binnen.

Herodotus uit Halicarnassus

woordkunstenaar

W.J. Aerts

Op de achterplecht van de holkas¹ zat de oude zeeman, zijn ogen strak gericht op het anker-touw dat hij bezig was te repareren. Aan zijn voeten zat een knaap van een jaar of tien, twaalf, die het uiteinde van het touw vasthield. Op de kade van Halicarnassus heerste grote bedrijvigheid van lieden die loopplanken op- en afliepen om te laden of te lossen. Kooplui keurden de waren, sjacheraars speurden rond op zoek naar een lucratief handeltje, verkopers van dranken en etenswaren prezen luidkeels hun waren aan, tolbeambten hielden scherp in de gaten wat aan boord ging of wat er vandaan kwam. “En toen?”, vroeg de jongen. “Oh”, antwoordde de oude zeebonk, zonder van zijn werk op te kijken, “tja, als ik je dat vertel! Nou goed, we voeren naar het noorden, door de Bosperus, Je weel wel, waar de bremsgeporde² Io overzwom, en kwamen in de ‘gastvrije zee’, nou, gastvrij?! Hij heet zo, die zee, maar het kan er spoken! Niet mooi meer! Ik ben niet bang, maar op die zee heb ik menig schietgebed aan die drietandse Poseidon opgezonden, en je ziet hetmet resultaat, gelukkig”. Een grijns vertrok zijn verweerde gezicht, een enkele vermolmd tand werd tussen zijn korstige lippen zichtbaar. “Maar dit keer hadden we geluk en zonder veel moeilijkheden kwamen we in Olbia”. “Wonen daar ook geen Grieken?”, vroeg de jongen. “Ja, daar heb je gelijk in”, zei de zeeman, “hoewel, de meesten zijn half Grieks, half Skythisch. Wonderlijk volk, die Skythen; moeilijk om handel mee te drijven, en, als je niet uitkijkt, pikken ze je lading. Maar sommigen zijn behoorlijk rijk, en aan goud geen gebrek!”. “Kun je nog verder dan Olbia?”, vroeg de jongen weer. “Nou, dat is moeilijk èn gevaarlijk”, antwoordde de oude. “Heb je wel eens van de Kimmeriërs gehoord? Nu, Homerus³ wist al te vertellen dat die lui telkens een halfjaar lang in het stikkedonker moeten leven. Geen zon te zien, en als je nog verder naar het noorden gaat - dat zeggen die Skythen tenminste - kom je in een streek waar je geen hand voor ogen kan zien, zoveel veren vallen daar uit de lucht? Maar, jongen, het is hier straks ook donker en dan wordt je moeder ongerust. Hup wegwezen, want als ik èrgens niets van moet hebben, dan is het van kijvende moeders. *Chaire!*” “Dank je oom”, zei de jongen en ging naar huis, met zijn gedachten nog in dat rare land waar een stortbui van veren het zicht belemmerde. “Dat moet ik zien, als ik groot ben, dacht hij, en één hoofdstuk uit zijn *Historiae* lag al in *nucleo* gereed.

Herodotus uit Halicarnassus, een wonderlijk man, een geniaal man, een fenomeen. Een man, die het als eerste aandurfde de geschiedenis van een gewapend conflict te beschrijven en daarbij beseftte dat het nodig was om historie, leefomstandigheden, zeden en gewoonten van de combattanten en de tot hun invloedssfeer behorende volkeren zo getrouw mogelijk weer te geven. Een man, die zich zo conscientieus van zijn taak gekwetend heeft, dat hij - zeer bewonderenswaardig voor een Griek - zijn objecten zonder vooringenomenheid heeft bestudeerd en beschreven. Een man, die zo'n ontstellende hoeveelheid materiaal over de antieke wereld in de vijfde eeuw v. Chr. bijeen-

gebracht heeft dat het nu nog mogelijk is zich een redelijk beeld van de *oikoumene* van toen te vormen. Een man, tenslotte, die kans heeft gezien dat materiaal in zo'n prachtige verhaalvorm te gieten dat hij nog steeds zonder enig bezwaar tot de top-tien van de mondiale meesters der vertelkunst gerekend kan worden.

Merkwaardig genoeg, zijn studies over de stijl van Herodotus vrij gering in aantal in vergelijking tot de massa's werken die gewijd zijn aan de inhoud van zijn werk, zijn historische opvattingen, zijn (on)betrouwbaarheid etc. etc. In de door W. Marg in het boek *Herodot* bijeengebrachte reeks artikelen⁴ zijn van de 43 er maar twee rechtstreeks aan de stijl gewijd. In de literatuuropgave staan er uiteraard meer vermeld, maar de meeste artikelen of studies behandelen slechts een deelaspect of een specifiek morfologisch of syntactisch verschijnsel⁵. Dit is niet verwonderlijk: stijlbeschuwingen kunnen eigenlijk alleen gehouden worden aan de hand van uitvoerige citaten uit het werk zelf. Bovendien maakt het verschil of de expressie in een bepaalde passage aan de orde gesteld wordt of dat de compositie van het werk als geheel of van een deel van het werk besproken wordt, waarbij men de conceptie ook nog kan beschouwen vanuit een oogpunt van 'historische' dan wel 'literaire' logika.

Het voorwoord

Voor een voorbeeld van expressie in een bepaalde passage kan men al direct terecht bij Herodotus' voorwoord:

Ἡροδότου Ἁλικαρνησέως ἱστορίας ἀπόδεξις ἦδε, ὡς μήτε τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μήτε ἔργα μεγάλα τε καὶ θωμαστά, τὰ μὲν Ἕλλησι, τὰ δὲ βαρβάροισι ἀποδεχθέντα, ἀκλεᾶ γένηται, τὰ τε ἄλλα καὶ δι' ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισι.

[Herodotus uit Halicarnassus presenteert hier het resultaat van zijn onderzoek, dat enerzijds ten doel heeft te verhinderen dat het door mensen tot stand gebrachte mettertijd in vergetelheid raakt, anderzijds dat de hetzij door Grieken, hetzij door niet-Grieken verrichte grootse, bewonderenswaardige prestaties onopgemerkt blijven, maar in het bijzonder aan wil geven hoe zij met elkaar in conflict zijn gekomen].

“One of the noblest openings in literature”, volgens J.D. Denniston⁶. En niet alleen “one of the noblest”, ook een van de beknopte. Niettemin kan men het gelijk van Denniston alleen maar onderstrepen: in de vele proëmia⁷ op geschiedwerken van de oudheid en de Byzantijnse tijd is Herodotus' voorwoord bijna steeds impliciet of expliciet aanwezig, maar er is vrijwel geen voorwoord aan te wijzen dat zo adequaat in één volzin het programma van het gehele werk heeft weten weer te geven als dat van Herodotus. Compositorisch is de zin ook een wonder van evenwicht: auteur en werk in vijf inleidende woorden, dan het program - de prestaties van Grieken en niet-Grieken vastleggen om ze voor vergetelheid te behoeden, c.q. voorzover ze onbekend zijn bekendheid te geven -, tenslotte het hoofddoel, de conflict-analyse. Begin en slot omlijsten het lange uit complementaire delen opgebouwde middengedeelte. Denniston maakt de vergelijking met een muzikale volzin waarin een geleidelijk oplopend crescendo tenslotte verstilt in een decrescendo⁸.

Raamvertelling

Ook bij een andere door Denniston aangehaalde passage is het de moeite waard wat langer stil te staan, omdat daarin niet alleen Herodotus' expressief vermogen in klein bestek goed tot zijn recht komt, maar ook zijn constructief vermogen in het kader van een raamvertelling. Het betreft de geschiedenis van Atys en Adrastus (1,34-35): deze laatste, telg uit het Phrygische koningsgeslacht, heeft bij ongeluk zijn broer gedood, is

verstoten en komt aan het Lydische hof Croesus smeken hem van de bloedschuld te reinigen. Croesus doet dat en stelt zijn zoon Atys onder de hoede van de nieuwkomer. Als Atys op wildezwijnenjacht wil gaan, weigert Croesus aanvankelijk, op grond van een orakel waarin Atys' dood door ijzer is voorspeld, zijn toestemming te geven, geeft tenslotte echter toe door Atys' redenering dat een zwijnstand niet van ijzer is. Maar - zo gaat dat bij orakels - Atys wordt ter jacht gedood door een ijzeren punt, en wel die van de speer van Adrastus, die bij zijn worp het dier heeft gemist. Ofschoon Croesus, ondanks zijn verdriet, bereid is in Adrastus 'slechts' het instrument van een hogere macht te zien, kan Adrastus niet verder leven en pleegt zelfmoord. Ook hier drukt Herodotus zich in één dramatische volzin uit (1,45,3):

Ἄδρητος δὲ ὁ Γορδίεω τοῦ Μίδεω, οὗτος δὴ ὁ φονεὺς μὲν τοῦ ἀδελφοῦ γενόμενος, φονεὺς δὲ τοῦ καθήρατος, ἐπειτε ἡσυχίη τῶν ἀνθρώπων ἐγένετο περὶ τὸ σῆμα, συγγινωσκόμενος ἀνθρώπων εἶναι τῶν αὐτὸς ἦδεε βαρυσυμφορώτατος, ἐπικατασφάζει τῷ τύμβῳ ἐωυτόν.

[Maar Adrastus, de zoon van Gordias, zoon van Midas, diegene dus die de dood van zijn eigen broer veroorzaakt had, en toen nog eens de dood van degene die hem had gereinigd van de bloedschuld, sloeg, toen het publiek weg was en het stil was geworden rond het graf, in het besef dat, voor/over hij wist, geen mens met zo'n noodlot beladen was als hij, ook nog, op de tombe, de hand aan zichzelf].

Denniston⁹ merkt op dat het effect hier verhoogd is door het gebruik van de drie lange, Slepende' woorden συγγινωσκόμενος, βαρυσυμφορώτατος, ἐπικατασφάζει¹⁰ en hun subtiële plaatsing in de zin. Men zou er aan toe kunnen voegen dat de zin al een bijzondere 'lading' heeft meegekregen door de vermelding van de vaders- en grootvadersnaam, terwijl de lezer al uit hoofdstuk 35 bekend is met Adrastus' genealogie. Maar terwijl het daar moet dienen om tegenover Croesus aan te geven dat deze Adrastus niet zomaar iemand is (ook al is hij van het Phrygische hof weggejaagd), lijkt Herodotus hier te willen zeggen :je kunt nog zo van voortreffelijke afkomst zijn, rust er een doem opje bestaan, dan is er geen ontkomen aan (= Adrastus¹¹). De lading wordt nog verhevigd door het φονεὺς μὲν φονεὺς δὲ, waarbij opvalt dat het tweede lid zodanig verkort is, om de 'scherpte' in de constructie te houden, dat er een feitelijke onjuistheid is ontstaan : immers, Adrastus heeft niet zijn 'reiniger', maar diens zoon gedood¹². De aldus opgevoerde spanning lijkt vervolgens te worden doorbroken door de bijzin ἐπειτε ἡσυχίη τῶν ἀνθρώπων ἐγένετο περὶ τὸ σῆμα¹³: de opwinding is weg; de massa, begaan met het lot van de koningszoon, geschokt door het drama dat zich heeft afgespeeld, is naar huis gegaan; om het graf heerst nu de stilte van het kerkhof; alleen, één stille figuur is gebleven, één van wie zich het gevoel heeft meester gemaakt dat hij in feite ook geen lid meer is van de mensengemeenschap. En dan komt dat prachtige τῶν αὐτὸς ἦδεε [voor zover hij wist], een schijnbaar onschuldige variatie op het schablone-achtige τῶν ἡμεῖς ἴδμεν [voor zover wij weten] dat Herodotus herhaaldelijk in relativerende zin gebruikt (meer dan 30 keer). In dit geval suggereert Herodotus een mild mededogen : de man kon zich niet voorstellen dat nog iemand anders op deze wereld zo door het lot getroffen zou zijn. De doffe ellende ligt helemaal opgesloten in het lapidaire βαρυσυμφορώτατος, waarna het ἐπικατασφάζει het 'heilige' drietal moorden bezegelt.

Dit is, wat de geschiedenis van Adrastus betreft, nog niet alles. Herodotus heeft voor dit verhaal nog een verrassende pointe in petto gehouden. Het Atys-Adrastus-verhaal is nl. een vertelling binnen het raam van de geschiedenis van het bezoek van de Atheense filosoof-dichter-staatsman Solon aan Croesus. Ook deze geschiedenis is een uniek staaltje van vertelkunst: Solon wordt als een geëerde gast in het paleis van Croesus ontvangen Quasi nonchalant zegt Herodotus dan "twee, drie dagen later"

krijgt Solon een rondleiding door de schatkamer van het paleis. Helemaal zonder bijbedoeling is dat niet : Croesus wil uit de mond van een ‘onpartijdig deskundige’ bevestigd horen dat zijn ‘no-nonsense’-instelling hem tot de gefortuneerdste (ὀλβιώτατος) man ter wereld heeft gemaakt. Het “twee, drie dagen later” staat er niet voor niets : er wordt Croesus’ ongeduld mee gesuggereerd : hij kan zijn filosofische gast eigenlijk niet een week of zo van zijn reis laten bijkomen om dan pas met dit soort kwestie te komen. Solon heeft in zijn antwoord op de vraag wie de gefortuneerdste is maar vier woorden nodig : twee daarvan worden gedichteerd door de verschuldigde eerbied ὦ βασιλεῦ [sire], de twee andere gooien Croesus’ illusies aan gruzels: Τέλλον Ἀθηναίων [de Athener Tellus]. Croesus is natuurlijk verbijsterd, maar hij blijft beleefd. We krijgen nu eigenlijk een tweeluik voorgezet: de ‘fortuin’ van Tellus bestaat daarin dat zowel zijn kinderen als kindskinderen alle in leven blijven en καλοί τε κάγαθοί zijn : voortreffelijke leden van de samenleving; en dan volgt het beroemde verhaal van Cleobis en Biton: hun ‘fortuin’ ligt eveneens in hun voortreffelijkheid en hun eerbied voor het essentiële in het leven. Hun beloning is een vredig ontslapen op heilige grond en een ‘vereeuwiging’ in de tempel van Apollo in Delfi (waar Croesus later zijn ‘zaken’ mee zal doen!). Leven en dood worden hier Croesus voorgehouden als aspecten van τὸ ὄλβιον (letterlijk: ‘de welstand’, ‘het geluk’) en het zijn de kinderen die het ‘bewijsmateriaal’ leveren. Croesus reageert woedend, maar toch had hij zelf al de wijsheid van Solon kunnen bevroeden, aangezien zijn (vermoedelijk) oudste zoon met een handicap, een spraakstoornis, is geboren. Croesus heeft dit voor zichzelf ‘verdrongen’, hij beschouwt alleen Atys als zijn zoon, en juist deze zoon wordt door Adrastus gedood. Zelf echter zal hij van de dood gered worden door zijn gehandicapte kind. Heel knap brengt Herodotus de kernwoorden van het hele Croesusverhaal tesamen in het orakel van 1,85 :

Λυδὲ γένος, πολλῶν βασιλεῦ, μέγα νήπιε κροῖσε,
μὴ βούλευ πολύευκτον ἱὴν ἀνὰ δώματ’ ἀκούειν
παιδὸς φθεγγομένον. τὸ δέ σοι πολὺ λῶμιον ἀμφίς
ἔμμεναι· αὐδήσει γὰρ ἐν ἡματι πρώτον ἀνόλβῳ

[Lydische man, van velen de vorst, oeronnozele Croesus,
wens niet de stem, hoe vurig verbeid, in je huis te vernemen,
van een sprekende zoon. En ‘t waar’ jou beter te wensen
zónder te zijn : als hij spreekt, zal het zijn op een tijdstip van rampspoed].

Uiteraard gaat ook dit orakel in vervulling. In hetzelfde hoofdstuk wordt Sardes door de Perzen veroverd. In de paleiszaal zit Croesus geslagen te wachten tot een Perzische soldaat hem de genadestoot zal geven. Doch dan volgt de onverwachte omslag : de verschrikkelijke angst maakt de sprakeloze zoon (ὁ δὲ πᾶς οὔτος ὁ ἄφωνος) sprekend; hij perst de geluiden naar buiten waarin de benauwenis nog doorklinkt : Ὡνθῶραπε, μὴ κτείνε Κροῖσον [Kerel, nee, dood Croesus niet!].

Hiermee zijn de twee bovengenoemde aspecten van expressie- en compositie- vermogen aan de orde gesteld. Maar binnen deze kaders valt op hoe Herodotus een bijna onuitputtelijk arsenaal aan variatie weet te presenteren.

Kleurschakeringen

Zo weet hij met een voortdurende afwisseling van verleden en tegenwoordige tijden, van deelwoord- en onbepaalde-wijs-constructies, van nominale en verbale zinnen, van lange en korte periodes een onnavolgbaar palet van kleurschakeringen in zijn verhalen aan te brengen. Als voorbeeld moge 6,61,2 e.v. dienen, waarin verhaald wordt hoe de Spartaanse koning Aristo zich meester maakt van de vrouw van zijn vriend

Agetus. Als verhaal binnen dit verhaal wordt dan (via een reeks onbepaalde-wijs-constructies) de jeugdgeschiedenis van de vrouw verteld¹⁴.

Aristo was koning van Sparta, en, ondanks twee huwelijken, kreeg hij geen kinderen. Het kwam niet bij hem op dat het aan hemzelf kon liggen, dus huwt hij een derde vrouw, en wel als volgt: hij had een vriend, een Spartiaat, op wie hij, Aristo, van alle burgers het meest gesteld was. En deze man had een vrouw die verreweg de mooiste was van alle vrouwen in 5 Sparta, de mooiste, en dat na allerlelijkst geweest te zijn! Dat zat zo: minnetjes als ze was van uiterlijk bedacht haar voedster - per slot van rekening was het de dochter van nijke ouders en dan zo lelijk, en bovendien zag ze dat de ouders erg gebukt gingen onder het uiterlijk van het meisje - goed, met deze wetenschap bedacht ze het volgende. Dag-in-dag-uit bracht ze haar naar het Helena-heiligdom. En telkens als ze haar daar gebracht had, zette ze haar voor 10 het godinnebeeld en smeekte ze de godin het meisje van haar misvorming te verlossen. En bij het weggaan uit de tempel, zo gaat nu het verhaal, kreeg de voedster de verschijning van een vrouw, en die verschijning zou haar gevraagd hebben, wat ze daar in haar armen droeg, en zij zou gezegd hebben, een kindje. Die vrouw zou er op aan hebben gedrongen het haar te laten zien, maar zij zei nee : de ouders hadden haar verboden het aan wie ook te laten zien; 15 doch de ander bleef met klem aandringen het haar te tonen. Ziende dat die vrouw er buitengewoon prijs op stelde het te zien, had tenslotte de voedster het kindje getoond. En deze had, terwijl ze het kind over het hoofdje aaide, gezegd dat ze de mooiste zou zijn van alle vrouwen in Sparta. Van die dag af zou haar uiterlijk veranderd zijn. Hoe dan ook : toen zij huwbaar geworden was huwde Agetus, de zoon van Alcides, haar. genoemde vriend van Aristo.

Ik heb mijn best gedaan zoveel mogelijk stijlelementen van Herodotus' verhaal in de vertaling te behouden, maar in een aantal gevallen kunnen zinswendingen niet adequaat weergegeven worden. In r. 2 staat letterlijk: "hij huwt een derde vrouw; en zo huwt hij". Een dergelijke 'concluderende' tegenwoordige tijd is een normaal procédé, maar de chiastische Ckruiswijze') opstelling (hij huwt --,-- huwt hij) geeft dieper reliëf aan de uitdrukking. Op 'nonchalant geconstrueerde passages, zoals in rr. 5-S, heeft Herodotus een patent. In dit geval tovert hij als het ware de verwarring van de voedster te voorschijn, haar zorg voor dat kind, haar loyale medelijden met de ouders (plus het sociale trekje, dat een kind-van-stand eigenlijk niet lelijk zou kunnen zijn), haar slimme diagnose van de situatie en het rotsvaste geloof van een eenvoudige vrouw, die ervan overtuigd is dat 'frapper toujours' ook zijn uitwerking op de goden niet mist. In r. 10-11 e.v.[En bij het..]: καὶ δὴ κοτε ἀπιούση ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆ τροφῶ γυναικα λέγεται ἐπιφανῆναι, ἐπιφανείσαν δὲ ἐπειρόσθαι μιν, ὅ τι φέροι ἐν τῆ ἀγκάλῃ, καὶ τὴν φράσαι, ὡς παιδίον φέροι: ... geeft Herodotus aan de vertelling een bijzondere wending, door middels de onbepaalde-wijs-constructies de scène tussen voedster en vrouw van het eigenlijke verhaal te abstraheren. Geraffineerd is deze overgang verheld tot dat λέγεται [zo gaat nu het verhaal] verschijnt; de ontmoeting tussen voedster en vrouw is ook 'tastbaar' vastgelegd doordat de woorden τροφῶ en γυναικα naast elkaar gezet zijn, terwijl het begrip 'verschijning' (ἐπιφανῆναι, ἐπιφανείσαν) eveneens verdubbeld is binnen een nogmaals chiastisch geplaatste opstelling. Het 'loven en bieden' tussen beide vrouwen (rr. 13-16) tenslotte wordt gesugereerd door een openvolging van korte zinsdelen.

Stilistisch onderzoek uit de oudheid

Het is natuurlijk onbegonnen werk dit soort analyses op alle verhalen van Herodotus toe te passen, afgezien nog van de vraag hoe betrouwbaar zulke analyses (kunnen) zijn. Gelukkig is er ook een geschrift uit de oudheid overgeleverd, dat stilistische on-

derzoeken heeft genoteerd van een aantal prominente en minder prominente auteurs uit een nog vroeger verleden. Dat is het anonieme, onder de naam van Longinus overgeleverde, geschrift Περὶ Ὑψους, in het Nederlands vertaald onder de titel *Over het verhevene* door de vroegere hoogleraar Grieks aan de Universiteit van Amsterdam, W.E.J. Kuiper, die ik als student nog een college over dit geschrift heb horen geven kort voor zijn overlijden.

In dat geschrift worden 11 à 12 passages uit Herodotus onder de loep genomen, waarvan ik hier een enkele laat volgen. Boven werd al gewag gemaakt van de afwisseling in tijdvormen. Dit verschijnsel is ook de schrijver van Περὶ Ὑψους, opgevallen (c.25): “Wat de tijden aangaat: wanneer men het verledene als gebeurd en tegenwoordig voorstelt, maakt men dat de rede niet langer een verhaal is, maar een emotionerende actualiteit. ‘Er valt er één onder Cyrus’ paard’, zegt Xenophon; ‘het trapt hem en hij stoot het met zijn sabel in de buik; het paard steigert, ’t werpt den ruiter af en Cyrus valt’ (= Xen. *Cyrop.* 7,1,37). Evenzo Thucydides in het grootste deel van zijn werk”. In het volgende hoofdstuk (c. 26) stelt de auteur nog een ander verschijnsel aan de orde: “Emotionerend is ook de vervanging van de ene persoon door de andere, waardoor de hoorder vaak den indruk heeft dat hij zich midden in het gevaar bevindt: ‘Mensen van ijzer en staal, zouden ge zeggen, stootten tezaam in den strijd: zo vurig en fel was hun vechten’ (= Hom. *Il.* XV 697). En Aratus: ‘ ’t Blijv’ u bespaard dat in deze maand de zee om u heen klotst’ (= Aratus *Phaenom.* 287). En ook Herodotus’ woorden zijn van soortgelijken trant: ‘Dan vaart ge van de stad Elephantine stroomopwaarts en komt tenslotte aan een volkomen vlak terrein. Wanneer ge dat terrein zijt doorgetrokken, neemt ge weer een ander schip en vaart twee dagen lang, totdat ge aankomt in een grote stad, die Meroë heet’ (= Hdt. 2,29,2-6 - onvolledig en grotendeels in het Attisch omgezet - *W.E.J.K.*)¹⁵. Ziet ge wel, vriend, hoe hij uw geest met zich meeneemt en het horen tot zien maakt? Al dergelijke dingen, die persoonlijk zijn gericht, brengen de hoorder vlak bij de actualiteit der gebeurtenissen”.

Dichter bij het soort analyse dat ik naar aanleiding van 6,61 aanbood, is de volgende beschouwing in Περὶ Ὑψους, 22,1 en 2. Dat hoofdstuk opent met de opmerking: ‘Tot dezelfde categorie als het asyndeton moet ook het hyperbaton gerekend worden. Dat is een van het logisch verband afwijkende rangschikking van woorden of gedachten en het zekerst kenmerk, om zo te zeggen, van felbewogen hartstocht. (...)’”. Dan komt het voorbeeld uit Herodotus (6,11): “Zo zegt Dionysius van Phocaea bij Herodotus: ‘ ’t Staat immers alles op het scherp van een scheermes, Joniërs, uw hele kans, of vrij te zijn of slaven, en nog wel gedroste. Indien ge u er dus nu in wilt schikken u krom te werken, krijgt ge het hard voor het ogenblik, maar ge zult bij machte zijn uw vijanden te overwinnen’. Daar was de normale volgorde: ‘O, Joniërs, nu is het uw tijd vrijwillig hard werk te doen, want uw kans staat op het scherp van een scheermes’. Maar hij heeft in de eerste plaats dat ‘Joniërs’ verschoven: hij gaat dus dadelijk uit van zijn bangstheid, zodat hij onder indruk van het dreigende gevaar niet eens zijn hoorders bij name kan aanspreken. En in de tweede plaats draait hij de volgorde der gedachten om, want vóór hij zegt dat zij hard moeten werken (dat is immers zijn vermaning), geeft hij hun eerst de reden waaróm ze moeten werken door te zeggen: ‘Uw kans staat op het scherp van een scheermes’, zodat het schijnt dat hij niet spreekt na zorgvuldig overleg, maar uit nooddwang”.

De anonymus zegt het wat ingewikkeld, maar zijn analyse is duidelijk: Herodotus suggereert de emotie van de spreker door ingrepen in de ‘normale’ woordvolgorde. De punten die de anonymus aan de orde stelt, zijn overigens niet altijd van lovende aard. In hoofdstuk 4 laakt hij een aantal schrijvers, die zich aan gezochtheid hebben bezondigd. Een geschiedschrijver uit de derde eeuw v Chr., een zekere Timaeus¹⁶, van wie alleen fragmenten zijn overgeleverd, moet het ontgelden. De anonymus schrijft

misprijzend: “Wanneer hij Alexander de Grote wil prijzen, zegt hij: ‘Die gans Azië sneller heeft veroverd dan Isokrates zijn propagandarede voor dien oorlog tegen Perzië heeft geschreven’”. Persoonlijk vind ik dit wel een geestige opmerking van die Timaeus (die kennelijk niet veel met Tsokrates ophad!), maar de auteur van Περὶ Ὑψους legt daar blijkbaar een ander criterium aan: hij vindt die vergelijking zonderling, aangezien ze zou inhouden dat de Spartanen, die dertig jaar nodig hadden om de Messeniërs te onderwerpen, ver bij Isokrates ten achter zouden staan. Die conclusie, ofschoon m.i. ook niet ongeestig, lijkt me wel wat vergezocht. In paragraaf 7 van datzelfde hoofdstuk blijkt hij moeite te hebben met een passage, waarin Herodotus mooie vrouwen ‘een kwelling voor de ogen’ noemt. Ik heb die passage al eens elders behandeld¹⁷, maar hij verdient ook in dit verband een korte vermelding. Herodotus (5,18) doet het verhaal dat Perzische gezanten van de Macedonische koning Amyntas ‘aarde en water’ (plus de rest!) komen eisen. Tijdens het aangeboden maal wensen de Perzen ook vrouwen aan tafel. Ook die eis wordt ingewilligd, doch de vrouwen worden niet naast, maar tegenover de Perzen gezet, die daarop zeggen dat die vrouwen maar beter weg hadden kunnen blijven dan daar te zitten als ἀλγηδόνες σφίσι ὀφθαλμῶν [een kwelling voor hun ogen]. De schrijver van Περὶ Ὑψους acht deze uitdrukking onaanvaardbaar, al ziet hij er een excuus voor aanwezig: “Want die dat bij hem zeggen, /ijn de Perzische barbaren en zij zijn dronken. Maar het blijft verkeerd dat zich een schrijver, zelfs bij monde van dergelijke personen, uit een ijdel motief bij het nageslacht blameert”.

Zo, dat liegt er niet om. Maar blijkbaar dacht niet iedereen in de oudheid er zo over: Plutarchus (*Vita Alexandri* 21,4-5) laat Alexander wanneer zijn dienaren hem op de schoonheid van de bij de Granicus krijgsgevangenen vrouwen wijzen, schertsend opmerken ὥς εἰσὶν ἀλγηδόνες ὀμμάτων αἱ Περσίδες [een kwelling voor de ogen, die Perzische vrouwen]. Zonder enige twijfel refereert Alexanders opmerking aan het verhaal bij Herodotus. De byzantijnse patriarch Photius¹⁸ zal er later nog een schepje bovenop doen door vrouwen (in het algemeen) te betitelen als βολίδες ὀμμάτων [oogverblindende bliksems].

‘Wetenschappelijke’ betoogtrant

Een heel andere kant van Herodotus’ stilistische gaven komt naar voren in bepaalde betogende passages. Als voorbeeld zou ik hier willen noemen de beroemde beschouwing met betrekking tot de jaarlijkse overstroming van de Nijl (2,19 e.v.). Twee zaken vallen daarbij op: 1. de didactische weloverwogenheid, 2. de enigszins badinerende toon waar het anderzins theorieën betreft. Om met het eerste te beginnen: in hoofdstuk 19 laat Herodotus zijn methodische aanpak zien. Hij heeft eerst informatie trachten te krijgen bij de eerstaangewezenen om die informatie te kunnen verschaffen, nl. de Egyptische priesters. Die hebben blijkbaar geen duidelijk inzicht in het probleem, en zo is het ook met andere Egyptenaren die door hem benaderd worden. Dan begint hoofdstuk 20 met de sneerende opmerking:

ἀλλὰ Ἑλλήνων μὲν τινες ἐπίσημοι βοθλόμενοι γενέσθαι σοφίην ἔλεξαν περὶ τοῦ ὕδατος τούτου τριφασίας ὁδοῦς, τῶν τὰς μὲν δύο τῶν ὁδῶν οὐδ’ ἀξιῶ μνησθῆναι, εἰ μὴ ὅσον σημεῖναι βουλόμενος μοῦνον.

[Oh zeker, Grieken zijn er wel, die zich met het etiket ‘wijsheid’ willen sieren. Nu, die hebben over dat water drie theorieën, waarvan twee niet de moeite waard zijn om te vermelden: ik signaleer ze alleen maar].

Opvallend is hoe Herodotus blijkbaar de terughoudendheid van de Egyptenaren in dezen wil afzetten tegen de betweterigheid van Grieken. Herodotus duidt vervolgens

de twee z.i. waardeloze theorieën aan, om ze meteen te verwerpen. De eerste noemt de tegenwaaiende passaatwinden als oorzaak, waarbij Herodotus opmerkt: a) die waaien niet altijd, en tóch gebeurt het, b) andere rivieren in gelijke omstandigheden reageren niet zo. De tweede theorie, de Nijl zou in verbinding staan met de, de gehele aarde omvattende, Oceanus, wordt zelfs geen tegenargument waardig gekeurd. Dan volgt (c.22) de derde theorie, waarvan Herodotus (ik zou haast zeggen: met tragische ironie) vaststelt:

ἢ δὲ τρίτη τῶν ὁδῶν πολλὸν ἐπιεικεστάτη ἐοῦσα μάλιστα ἔψευστα

[de derde theorie is de meest rationele maar ook de meest verkeerde].

Deze theorie, nl. dat de Nijl in de zomer zou zwellen door smeltwater van sneeuw, wordt ook het meest serieus genomen en in feite ook met goede argumenten bestreden: a) uit de stroomopwaartse richting komen alleen maar warme winden, b) hoe zuidelijker, hoe droger: hoe kan er dan sneeuw vallen? c) de mensen met een zwarte huid door de zomerhitte, d) de vogeltrek van Skythië naar de Egyptische contreien (dezelfde, die nu nog de Israëlische luchtmacht in problemen brengt!): die vogels zoeken een plaats om te overwinteren en zullen zeker niet naar een gebied vliegen waar sneeuw ligt! Stilistisch gesproken, worden al deze argumenten kort en zakelijk naar voren gebracht. Enige ironisch geladen vraagzinnen brengen de nodige variatie. Nadat in hoofdstuk 23 nog even teruggekomen is op de Oceanus-theorie: “een verzinsel van Homerus of een andere vroege dichter”, brengt Herodotus in de volgende hoofdstukken zijn eigen, op meteorologische argumenten gebaseerde opvatting. Typerend voor zijn karakter is de aanvangszin van hoofdstuk 24:

εἰ δὲ δεῖ μεμψάμενον γνώμας τὰς προκειμένας αὐτὸν περὶ τῶν ἀφανέων γνώμην ἀποδέξασθαι, φράσω δι’ ὃ τι μοι δοκᾷ πληθῦεσθαι ὁ Νεῖλος τοῦ θέρους

[als ik na mijn kritiek op de bestaande theorieën zelf een mening moet formuleren over die onverklaarbare verschijnselen, zal ik aangeven waardoor mijns inziens de Nijl ‘s zomers buiten zijn oevers treedt].

De zin ademt een bescheiden zelfbewustheid: Herodotus oefent niet alleen kritiek, hij wil zelf wel ‘zijn nek uitsteken’. Verder valt in de hele bespreking op dat Herodotus steeds eerst in het kort de theoretische standpunten vermeldt om ze later uitvoerig te bespreken.

Artemisia

Een testcase voor Herodotus *varieta*s is wel het vanaf 7,61 gegeven overzicht van de volkeren in Xerxes’ leger met hun bewapening. Dit overzicht is helder, concies, patroonmatig en toch nergens eenvormig. Sommige hoofdstukken beginnen met een korte zin, andere met een lange, sommige met een deelwoordconstructie, andere met een persoonsvorm; bij de meeste staat een volksnaam voorop, maar om de tien ongeveer (cc. 70,80,85,95) wordt een andere introductie gekozen (samenvattende hoofdstukken niet meegerekend). Het overzicht wordt afgesloten (7,99) met een uitvoerige vermelding van de enige vrouw die aan het hoofd van troepen mee ten strijde trekt: Artemisia van Halicarnassus.

Dat Herodotus een bijzondere sympathie voor vrouwen (Fin de politiek’) heeft, is een bekend gegeven. Geheel in zijn eigen lijn, vervullen de vrouwen herhaaldelijk de rol van waarschuwingsteken tegen mannelijke verwatenheid, al zijn zij soms ook de drijfveren tot het kwaad. De eerstgenoemde rol is later ook overgenomen in de (m.i. sterk

door het geschiedwerk van Herodotus beïnvloede) Alexanderroman, waarin Alexander enige ‘lessen in bescheidenheid’ krijgt van de Amazonen en koningin Candace ¹⁹. Van de ettelijke voorbeelden die Herodotus geeft (bv. Nitokris (1,87), Tomyris (1,205) - met een briljante verhaalopbouw, een tragedie waardig -, e.a.) lijkt het mij geheel in zijn geest om zijn stadgenote koningin Artemisia naar voren te halen. Zij, als vazal van Xerxes met een aantal schepen in de Perzische vloot, is de enige die in de krijgsraad aan de vooravond van de slag bij Salamis haar twijfel aan de kans van slagen van de komende operaties durft te uiten. De woorden die Herodotus Artemisia in de mond legt (8,68) zijn wederom een kunststukje van rhetorisch vermogen en psychologisch inzicht. “Zeg uit mijn naam tegen de koning, Mardonius, dat mijn mening als volgt luidt (en ik mag wel stellen dat ik mij in die zeeslag bij Euboea allerm minst laf gedragen heb en niet geringe prestaties heb verricht): ‘Meester, ik acht het juist naar voren te brengen hoe ik er over denk, aangezien ik de hoogst denkbare loyaliteit koester jegens uw macht. En dan zeg ik u dit: spaar uw schepen, ga geen zeeslag aan: die lieden zijn uw mannen op zee zozeer de baas als mannen vrouwen de baas zijn. Maar wat heeft het überhaupt voor zin dat u nogmaals het risico van een zeeslag neemt? Athene, waar de expeditie om begonnen was, heeft u al in uw macht, en daarmee ook de rest van Griekenland! Niemand legt u nog een strobreed in de weg: wie u tegenstand boden zijn aan de haal gegaan, en zo hoorde het ook’”. Dan betoogt zij verder dat afwachten de beste taktiek is: het zal dan gauw met de eensgezindheid en weerstand van de Grieken op de Peloponnesus gedaan zijn. Zeeslag leveren houdt niet alleen een risico voor de vloot in, bij een nederlaag is ook het landleger verloren! En dan volgt die merkwuurdigste rhetorische ‘voltige’ (met de fraaie assonantie βασιλεῦ - βαλεῦ): Πρὸς δέ, ὦ βασιλεῦ, καὶ τόδε ἐς θυμὸν βαλεῦ, ὡς τοῖσι μὲν χρηστοῖσι τῶν ἀνθρώπων κακοὶ δοῦλοι φιλέουσι γίνεσθαι, τοῖσι δὲ κακοῖσι χρηστοί: ‘En nog wat, koning, houdt u ook dit voor ogen, dat voortreffelijke mensen doorgaans slechte slaven hebben en omgekeerd’. Dit geldt dan *a fortiori* voor de koning, de voortreffelijkste van allen, die het moet hebben van ‘bondgenoten’ als Egyptenaren, Ciliciërs en Pamphyliërs, τῶν ὄφελός ἐστι οὐδέν: ‘nut nihil!’

De verzamelde vlootvoogden horen Artemisia’s speech met kromme tenen aan, door Herodotus zeer schitterend verwoord in de complementaire (hier geparafrazeerde) volzin : ‘wie sympathie voor haar koesterden, zagen met angst in het hart de reactie van de koning tegemoet, wie haar slecht gezind waren, wreven zich in de handen bij de gedachte dat dit wel eens haar einde kon betekenen’. Zo wordt bewust de spanning opgevoerd, tot het verlossende κάρτα ... ἦσθη τῇ γνώμῃ τῇ Ἀρτεμισίης [ὁ Ξέρξης sc.]: ‘Xerxes betoonde zich zeer ingenomen met het advies van Artemisia’ (en....had hij maar geluisterd!) Uiteraard is Herodotus’ toonzetting duidelijk: van een absoluut heerser is de reactie nooit voorspelbaar. Artemisia weet dat ook, maar zij perkt het risico listig in. Zij wijst er op, dat zij de koning een goed hart toedraagt en dat ook metterdaad getoond heeft. Dit laatste is bovendien een hint aan het adres van Mardonius, die mogelijkwijze de mening van een vrouw als onbelangrijk voor de koning zou kunnen verzwijgen, en dan brengt zij die voltreffer van een vergelijking naar voren, waardoor ze voor zich de immuniteit waarborgt: zij als vrouw kan weten hoeveel sterker mannen zijn, waarmee de waarschuwing die zij wil laten horen ook duidelijk is.

Extratekstueel kreeg de Griekse lezer of toehoorder natuurlijk nog een dimensie méér aangeboden: de ‘manlijke’ Griek tegenover de ‘verwijfde’ oosterling. Reken daar nog bij het fijntjes uitgesponnen ‘u heeft toch alles al?’. Het zal blijken dat degen die méér dan alles wil hebben, weer bij nul zal uitkomen, zoals in het verhaal van ‘botje, botje in de zee, mijn vrouw Ilsebil wil niet wat ik wil’: woonachtig in een pot wil de vrouw na voorspoed tenslotte gelijk zijn aan God en eindigt weer in de pot. Arte-

misia uit Halicarnassus verwoordt wat haar stadgenoot Herodotus denkt. We zouden vermoedelijk helemaal niets van Artemisia geweten hebben, als Herodotus haar niet had vereeuwigd, zoals hij zoveel uit zijn tijd en uit zijn wereld vereeuwigd heeft in een stijl die zelf de allure heeft van een grandioos monument.

NOTEN

1. Een buikig Grieks vrachtschip.
2. Ontleend aan P. C. Boutens' vertaling van Sophocles *Electra* 4-5.
3. Hom. λ 13 e.v., cf. Gregorius van Nazianze. *Epistula* 4, en Theodoros Prodromos, *Katmuizenoorlog* 11-13.
4. W. Marg: *Herodot in Wege der Forschung* 26, Darmstadt 1982.
5. Zo bv. W. Aly: *Herodots Sprache, Glotta* 15 (1927), 84-117; H. Drexler: *Herodot-Studien*, Hildesheim 1972; R. Schwenn: *Stil und Komposition in Herodots Geschichtswerk*, Diss. Göttingen 1953
6. J.D. Denniston: *Greek Prose Style*, Oxturd 1952, p.7.
7. H. Lieberich: *Studien zu den Proömien in der Griechischen und byzantinischen Geschichtschreibung*, Progr. Kgl. Realgymn. München 1898/1900.
8. Denniston *l.c.*: The effect is that of a long musical phrase, rising to a crescendo, and sinking again gradually to a quiet close.
9. Denniston *o.c.* p. 8.
10. Resp. 'zich bewust', 'het zwaarst door het lot getroffen', 'slacht bovendien (af)'.
11. De naam betekent: 'wie(zijn lot) niet ontlopen kan'. Zo heet de wraakgodin Nemesis in Aeschylus *Prometheus* 936 Adrasteia: 'de onontkoombare'.
12. Voor het Grieks gold echter in $\varphi\omicron\nu\epsilon\upsilon\varsigma$ ook de associatie 'vernietiger'. Croesus was met de dood van zijn niet-gehandicapte zoon eveneens 'kapot'.
13. Lett.: 'nadat rust (van de mensen) was ontstaan rond het graf.
14. Wegens de lengte is afgezien van het citeren van de Griekse tekst.
15. Kuiper maakt de lezer van (de vertaling van) $\Pi\epsilon\grave{\rho}\iota\ \Upsilon\psi\omicron\upsilon\varsigma$, er terecht op attent dat deze klassieke literatuurkritikus niet uitgaat van de authentieke tekst van Herodotus. Opvallend is dat in latere tijd het Ionisch van Herodotus vrijwel steeds is omgezet in het Atti(cisti)sch taaleigen. Zo bv. bij Athenaeus, Theophylactus Simocatta, Zonaras etc. Uitzondering is Arrianus die in zijn *Indike* juist het Ionisch als uitdrukkingmiddel heeft geadopteerd. Men mag daaruit concluderen dat het gevoel voor de speciale *couleur locale* van Herodotus' taaleigen bij de lateren ontbrak. Zijn compositorisch procédé bleef echter bij velen nagevolgd, ten laatste nog bij Laonikos Chalkokondyles (\pm 1423 - \pm 1490), zie mijn artikel 'Herodotus post Herodotum' in *Lampas* 20 (1987), 215,226.
16. De fragmenten van Timaeus zijn bijeengebracht in Felix Jacoby: *Die Fragmente der Griechischen Historiker* 566 T 1-15. Hij schreef o.a. een uitvoerig werk over de geschiedenis van Sicilië en Italië.
17. In *Lampas*: *o.c.* pp. 218,219.
18. Photius, *Epistularum Liber* 1,8,96 = Migne's *Patrologia Graeca* 102, 688 BC
19. Pseudo-Callisthenes, *Historia Alexandri (Alexanderroman)*, ed. W. Kroll, Berlijn 1926: Candace 115,7 e.v., Amazonen 124,8 e.v.

Nieuw licht op Troje

Archeologisch nieuws uit Klein-Azië

Els Lems

Sinds enkele jaren wordt het ‘windrijke Iliion’ weer volop bezocht door archeologen, die ditmaal een zeer frisse bries laten waaien door het onderzoek naar de vroegste geschiedenis van de aloude en beroemde stad. Maar afgezien van een enkel krantenbericht bestemd voor een breder publiek, blijven recente onderzoeksresultaten slechts binnen de beperkte kring van gespecialiseerde wetenschappers.

Ook Michael Wood - wiens serie *In Search of the Trojan War* onlangs ook op de Nederlandse televisie te zien was - liet, naast de prachtige beelden die hij in 1985 voor de BBC vervaardigde, helaas niets horen of zien over de nieuwe aanpak waarmee Troje sinds 1981 wordt onderzocht; ‘*Zo’n groot deel van de geschiedenis van de Hissarlik blijft een mysterie, verzucht hij, ‘al is het een opwindende gedachte hoezeer nieuwe ontdekkingen hierin verandering zouden kunnen brengen.*’

De laatste jaren worden deze ‘nieuwe ontdekkingen’ echter stap voor stap gedaan.

Heinrich Schliemann voerde van 1871-1890 opgravingen in Troje uit ‘met Homerus in de hand’, oftewel: hij werd gedreven door het verlangen Homerus te verifiëren en, wellicht belangrijker, de Schat van Priamus te vinden. Ook zijn opvolgers (waaronder Wilhelm Dörpfeld, Oscar Mey en Carl W. Blegen) gingen min of meer met dezelfde instelling te werk, hoewel men zich langzaam bewust werd van een bredere onderzoekscontext; door Troje was de belangstelling voor het onderzoek naar langvergeten mediterrane Bronstijd-culturen gewekt. Troje zélf moest echter zwaar betalen voor de pioniersrol die het vervulde, want door de toegepaste opgravingsmethoden was de *tell Hissarlik* gereduceerd tot ‘ruïne van een ruïne’.

Gedurende deze grote opgravingscampagnes, die tussen 1870 en 1938 hebben plaatsgevonden, onderscheidde men in de burcht negen verschillende bouwfases: de lagen uit Troje I-IV werden toegeschreven aan de Vroege Bronstijd (3e millennium v. Chr.) - Schliemanns Grote Schat, die sinds 1945 uit Berlijn is verdwenen, kwam uit Troje II/III - , de Troje VI-lagen werden beschreven als Midden- en Late Bronstijd (ca. 1800-1200 v. Chr.), de sporen uit Troje VIII schreef men toe aan een nieuwe Griekse bewoningsfase uit de Archaische periode (beginnend in de 8e eeuw v. Chr. na’ een vacuüm in de bewoningsgeschiedenis van ca. 400 jaar), en Troje IX tenslotte werd geïdentificeerd als de Hellenistische en provinciaal-Romeinse stad *Nieuw Iliion*,

Men ontdekte dat de nederzetting zowel strategisch als economisch gericht was op de Balkan en het Egeïsche gebied. En dat ondanks herhaaldelijke verwoestingen door

brand en aardbevingen het gefortificeerde gebied voortdurend in omvang toenam, wat geïnterpreteerd werd als een geleidelijke toename van welvaart, bevolkingsdichtheid en politieke macht vanaf het begin van de Late Bronstijd. De kustlijn zal veel verder landinwaarts hebben gelegen dan tegenwoordig en ook de Baai van Beşik aan de westkust, waar de Trojaanse vloot gestationeerd lag, is gedurende vele eeuwen langzaam dichtgeslibd (afb. 1).

Afb. 1: Kaap Yassitepe met op de voorgrond de dichtgeslibde haven van Troje.

Anderzijds was het door de - in latere ogen - gebrekkige opgravingsmethoden veelal onmogelijk de verschillende lagen *absoluut* (met een vaste datering), of zelfs *relatief* (ten opzichte van elkaar), te dateren, waardoor ook de vergelijking met opgravingen elders in het mediterrane gebied bemoeilijkt werd.

Het traditionele uitgangspunt voor het onderzoek van Troje was dus Homerus' Ilias uit de 8e eeuw v. Chr. Tegenwoordig benadrukt men juist het feit dat de Ilias slechts het laatste jaar van het tienjarige beleg van Troje beschrijft, waarin het conflict tussen twee leiders aan Griekse zijde, Agamemnon en Achilles, wordt belicht. Homerus veronderstelt de oorlog zelf blijkbaar bekend bij zijn publiek, daar hij voortdurend zinspeelt op de oorzaak, het verloop en het eind ervan. Daarom spreekt men tegenwoordig liever niet meer van 'De Trojaanse Oorlog van Homerus', maar beschouwt men de Ilias eerder als slechts *één van de* (ons bekende) zinspelingen op een Trojaanse Oorlog, welke destijds via de Griekse orale traditie werd overgeleverd.

Homerus noch de Grieken vormen het uitgangspunt voor de nieuwe benadering van Manfred Korfmann, een prehistoricus - en dus geen klassiek-archeologisch geschoolde onderzoeker - van de Universiteit van Tübingen. Korfmann is vooral geïnteresseerd in de bestudering van vroege historische en culturele ontwikkelingen,

met name in de contactzone tussen Europa en Azië; eerst moet men de ontwikkelingen binnen Troje zelf bestuderen, zo vindt hij, waarna men de kwestie van 'De Trojaanse Oorlog' nog eens objectief kan benaderen.

Korfmann besloot om, in plaats van de burcht opnieuw op te graven, *de omgeving* van Troje systematisch te onderzoeken. En zo begon hij, na het verkrijgen van toestemming van Turkse zijde en gesteund door het Duits Archeologisch Instituut te Istanbul en de *Deutsche Forschungsgemeinschaft*, in 1981 met een onderzoek rondom Trojes haven, die in de baai van Beşik, ca. 7 km ten zuidwesten van de citadel, ligt. Deze haven lag niet, zoals Schliemann en Dörpfeld aanvankelijk meenden, in een noordelijker gelegen baai in de toegang tot de Dardanellen, maar ten zuidwesten ervan, juist vóór deze ingang. Hierdoor bood de haven een gunstige laatste aanlegplaats voordat men de moeilijke passage door de Dardanellen begon, waar men ongetwijfeld hinder ondervond van wind- en zeestromingen.

Tijdens dit eerste onderzoek nabij Trojes haven bleken met name twee plaatsen interessant: de 27 m hoge kaap Yassitepe en een ca. 13 m hoge tumulus, welke in de volksmond bekend stond als het 'Graf van Achilles'.

In 1982 werden er verschillende opgravingsgleuven op de kaap uitgezet, wat nederzettingsresten uit het derde en tweede millennium v Chr. opleverde, als ook uit de late Troje VI-fase. Hieronder bevond zich ook geïmporteerd Myceens aardewerk. Van veel belang zijn ook de vondsten uit een lange, ongestoorde reeks Troje I-lagen; daar deze vondsten in hun originele context bewaard zijn gebleven, bieden zij mogelijk een stevige basis voor een nieuwe chronologie.

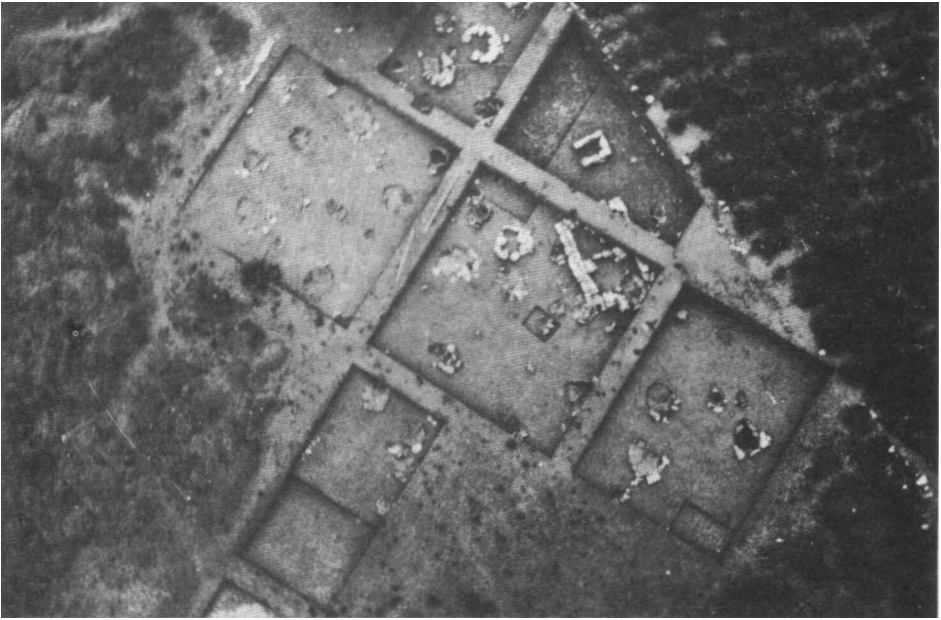
In 1983 ontdekte men dat het 'Graf van Achilles' slechts bestond uit ophogingslagen uit de Hellenistische periode, vermengd met enkele nederzittingsresten uit de Vroege Bronstijd en het Neolithicum.

Vervolgens vond men in 1984 een uitgestrekt grafveld uit het begin van de 13e eeuw v. Chr. - de periode van de Trojaanse Oorlog van de Griekse orale traditie -, dat in 1985, na het verwijderen van een wijngaard, compleet kon worden opgegraven. Dit grafveld lag vrijwel direct aan zee, aan de zuidoostkant van de kaap. In de omgeving ervan werden echter geen contemporaine sporen van nederzettingen aangetroffen (afb. 2).

De meeste graven bestonden uit hoge *pithoi*. afgesloten door stenen platen. Voor zover deze nog niet reeds geplunderd waren, bevatten zij skeletfragmenten omringd door luxe grafgiften. Door de gesloten vondstsituatie kan ook dit grafveld vrij nauwkeurig gedateerd worden, waardoor mogelijk ook een verhelderende link gelegd kan worden tussen Troje en het 13e eeuwse Griekenland. De graven behoorden zonder twijfel toe aan welgestelde mensen, die zeer waarschijnlijk niet uit Troje afkomstig waren, daar de Trojanen, aldus Korfmann, hun doden nabij de stad zouden hebben begraven. Een grafveld voor krijgers zal het ook niet geweest zijn, omdat a) er geen wapens werden meebegraven, b) er geen duidelijk te identificeren verwondingen aan de skeletten werden opgemerkt en c) er vrouwen en kinderen tezamen met mannen begraven lagen; daarom denkt men eerder dat het een begraafplaats was voor een gemeenschap van rijke handelslieden.

Opmerkelijk zijn ook een aantal kleinere, geheel lege, potten, die eveneens waren afgesloten met stenen platen. Chemische analyses hebben aangetoond dat deze potten vrijwel zeker geen menselijke resten hebben bevat. Ook gezien parallellen hiervan elders in Turkije, worden ze daarom geïnterpreteerd als symbolische graven (cenotafen) ter nagedachtenis aan hen die op zee waren omgekomen.

Een stel versierde bronzen enkelringen, dat om het been van een mannelijk skelet in het grafveld werd aangetroffen, voerde Korfmann in 1986 naar Tiflis in Rusland; dit type sieraad kwam veel voor in de Kaukasus-streek. Tijdens zijn verblijf daar

Afb. 2: Het blootgelegde grafveld, gefotografeerd vanuit een luchtballon.

ontdekte Korfmann bovendien niet alleen imitaties van Trojaans en Myceens aardewerk die vervaardigd waren in Georgië, maar ook een aantal kenmerkende Myceense zwaarden die met zekerheid in de Vroeg-Myceense periode gedateerd kunnen worden.

Dergelijke vondsten zijn van zeer groot belang daar zij er op wijzen dat er reeds in de eerste helft van het tweede millennium v. Chr. contact bestond tussen Griekenland en het Zwarte Zeegebied. De Kaukasus was een aantrekkelijke handelspartner: hij bood onder meer goud, kostbare metalen, graan en ook paarden. Dat de handelsroute over land zou hebben gelopen is niet waarschijnlijk, gezien de afwezigheid van Myceens materiaal bij opgravingen in oost- en centraal Anatolië. De handel zal dus over zee plaats gevonden hebben: door de Dardanellen.

In het licht van deze zeehandel, welke al in het tweede millennium v Chr. plaatsvond, wordt de rol van Troje tegenwoordig bestudeerd. Aanvullende informatie wordt bijvoorbeeld geleverd door de opgedoken inhoud uit een onlangs ontdekt wrak van een handelsschip dat rond 1300 v Chr. in de buurt van Kas gezonken moet zijn.

Voorlopig wijzen alle recente gegevens op de zowel economische als politieke sleutelpositie van Troje in deze handelsrelaties. Hierom (en het voortdurende bouwen van stevige stadsmuren wijst ook in deze richting) zullen er ongetwijfeld vele Trojaanse oorlogen hebben plaatsgevonden.

Spel der vergissingen

Nieuwe vragen aan een komedie van Plautus

R.Th. van der Paardt

1. Inleiding

Na een periode van betrekkelijke veronachtzaming is er de laatste jaren een sterk groeiende belangstelling ontstaan voor de Romeinse komedie, vooral voor de stukken van T. Macc(i)us Plautus (ong. 250-184). Gestimuleerd veelal door nieuwe ontwikkelingen in de literatuur-en theaterwetenschap worden nieuwe vragen aan de teksten gesteld, die leiden tot andere inzichten in en meer bewondering voor het vakmanschap van de komediedichter uit Sarsina. Ik zal van deze veranderingen een indruk proberen te geven aan de hand van één stuk van Plautus, zijn *Menaechmi*, over een stel tweelingbroers (beiden Menaechmus geheten); het is misschien niet zijn beste komedie, maar wel representatief voor zijn thematiek en techniek. De *Menaechmi* heeft bovendien een indrukwekkend 'Nachleben' gehad in de Westeuropese literatuur. Het bekendst van alle navolgingen en bewerkingen is zeker Shakespeare's *The Comedy of Errors* (ong. 1593). In de Nederlandse literatuur speelt de Menaechmi ook nog een rol. Louis Couperus vertaalde het stuk ter voorbereiding van zijn grote historische roman, *De komedianten* (1917); en in 1670 was Plautus' stuk zelfs de inzet van een literaire strijd: enkele maanden nadat Joan Blasius het had bewerkt tot *Dubbel en Enkkel* kwam het toneelgezelschap *Nil volentibus arduum* met een heel verschillende versie: *De gelyke tweelingen*.

Het belang dat nu wordt gehecht aan de geschiedenis van de (creatieve) receptie van een komedie van Plautus is één van de nieuwe facetten in het huidige onderzoek. Voordat ik andere noem, moet ik eerst iets zeggen over de traditioneel-filologische aanpak van de komedie. Ik ga daarvoor uit van de, inmiddels een halve eeuw oude, groots opgezette, maar onvoltooid gebleven literatuurgeschiedenis van de Groningse latinist P.J. Enk, een internationaal gewaardeerde Plautus-specialist: *Handboek der Latijnse letterkunde* (deel II). In zijn inleidend hoofdstuk over Plautus (pp. 90-102) reconstrueert Enk zo goed en zo kwaad als het kan de levensloop van de schrijver hij hecht (in tegenstelling tot sceptischer collega's) geloof aan een mededeling van Aulus Gellius dat Plautus eerst aan het toneel had gewerkt (als acteur, vermoedelijk), zijn verdiende geld was kwijtgeraakt, maar vervolgens door het schrijven van enkele stukken zoveel succes kreeg, dat hij van de pen kon gaan leven. Veel méér weten we niet en Enk roept dan ook uit: "Hoe gaarne zouden wij omtrent het leven van deze belangrijke figuur uit de Latijnse letterkunde beter zijn ingelicht", (p. 90). Bij de bespreking van de twintig (min of meer volledig) overgeleverde stukken van Plautus volgt Enk

een vast patroon. Hij geeft eerst een uitvoerige samenvatting, met veel fragmenten in eigen vertaling. Vervolgens komen steeds drie onderwerpen aan de orde: ‘Het Griekse origineel’, ‘De Latijnse bewerking’ en ‘Tijd van opvoering’. Tenslotte volgt een uitputtende bibliografie over deze problemen.

Men kan Enks werkwijze typeren als ‘historisch-genetisch’: aan zijn aanpak ligt de veronderstelling ten grondslag dat hoe meer we weten over de schrijver en zijn manier van werken, i.c. zijn omgang met Griekse komedies, hoe meer we begrijpen van zijn stukken. Dat vinden we tegenwoordig niet meer zo vanzelf spreken. Integendeel, vele onderzoekers vinden de vragen die Enk stelde daarom weinig relevant, omdat zijn antwoorden erop, gezien de weinige gegevens die hij tot zijn beschikking had, hypothetisch *moesten* blijven. Bij de behandeling van de *Menaechmi* moet Enk ook toegeven dat we niets weten over een voorbeeld (of voorbeelden die in een z.g. ‘contaminatie’ zouden zijn gecombineerd). Hij kan dus alleen maar speculaties daarover vermelden, zoals die van de Duitse latinist Th. Ladewig, die veronderstelde dat Plautus een stuk van een zekere Posidippus had gebruikt. Diens redenering verliep als volgt: er is een uitspraak van Athenaeus (een Griekse anekdotenverzamelaar, ong. 200 na Chr.) dat er in het blij spel geen voorbeeld te vinden is van een kok die slaaf is, behalve bij Posidippus; de in de *Menaechmi* voorkomende kok is óók een slaaf; *ergo* Plautus’ ‘bron’ was Posidippus. Enk wijst er echter op dat ook bij Menander een dergelijke kok voorkomt en, inderdaad, recentelijk is de suggestie gedaan, dat we bij hém het voorbeeld voor de *Menaechmi* moeten zoeken.

Het ligt voor de hand dat het vijftig jaar geleden bij gebrek aan teksten van Griekse modellen niet goed mogelijk was de originaliteit van de Romeinse komediedichters vast te stellen. De oordelen over Plautus’ oorspronkelijkheid liepen dan ook sterk uiteen. Een deskundige als Friedrich Marx meende dat Plautus alleen maar vertaalde; anderen, met name Italiaanse geleerden, achtten zijn eigen inbreng juist heel groot. Typisch Romeins werden in ieder geval geacht zijn toespeling op bepaalde maatschappelijke toestanden in Rome; zijn verbale humor en klankspelletjes; en de meer lyrische gedeelten in Plautus’ komedies, de *cantica*. Het zijn precies dit soort zaken die Enk in de *Menaechmi* aanwijst, maar zijn uitspraak: “In de bouw van het Griekse stuk [zijn gepostuleerde voorbeeld: RvdP] heeft Plautus geen veranderingen gebracht, maar hij heeft gezorgd voor het Romeinse coloriet” is even apodictisch als oncontroleerbaar. Zijn opmerkingen over de tijd van opvoering zijn al even speculatief. Hij meent dat de *Menaechmi* van even na 215 v Chr. dateert vanwege een toespeling die een der personages, de ‘call-girl’ Erotium, maakt op koning Hiero van Syracuse. Die overleed in 215 en de *Menaechmi* is dan z.i. tot stand gekomen “toen Hiero nog in de herinnering van het publiek voortleefde”.(p. 335). Kennelijk is het probleem van de ‘betrouwbaarheid’ van het personage in kwestie niet bij Enk opgekomen.

In het nieuwe Plautus-onderzoek blijkt het jaar 1968 een belangrijk keerpunt te zijn geweest. In de eerste plaats werd toen een nieuw gevonden fragment van de *Dis Exapatoon* (‘De dubbele bedrieger’) van Menander gepubliceerd; dat stuk was, zoals al langer bekend, het voorbeeld geweest voor Plautus’ komedie *Bacchides* (ook al een stuk over tweelingen; en nog meer nog dan de *Menaechmi* van belang voor Couperus’ roman *De Komedianten!*). De door E.W. Handley uitgegeven tekst maakte duidelijk dat met betrekking tot de vraag naar de originaliteit van Plautus de theorie van Marx voor onjuist moest worden gehouden: alleen al uit dit fragment bleek dat Plautus veel -had toegevoegd aan het origineel. Later door G.W. Arnott gepubliceerde fragmenten van Menanders komedie bevestigden die indruk. Dezelfde Arnott liet echter in een uitstekend overzicht over de naoorlogse bemoeienissen met de antieke komedie zijn scepsis blijken over de zin van een verder voortgezette historisch-genetische

benadering en meende dat “het onderzoek met meer profijt gericht zou kunnen worden op wat de komedies van Plautus (en Terentius) zelf te bieden hebben dan op hun onzekere relaties tot verloren bronnen”. Amott pleit hier dus voor een ergocentrische of werkimmanente benadering. Die heeft de laatste jaren dan ook een hele reeks van beschouwingen over stukken van Plautus opgeleverd. Daarbij zijn vele ongerijmdheden en inconsistenties die men vroeger signaleerde en toeschreef aan het contaminatieproces of het klakkeloos volgen van een voorbeeld als sneeuw voor de zon verdwenen. Dat is overigens een gevolg van de gekozen werkwijze: bij een ergocentrisch uitgangspunt is de eenheid van het onderzochte werk axiomatisch gegeven.

In hetzelfde jaar 1968 verscheen een andere, misschien voor het Plautus-onderzoek nog belangrijker publikatie: Erich Segal (die later een wereldwijde bekendheid zou krijgen als auteur van de kioskroman *Love Story*) kwam met zijn boek *Roman Laughter*. Zich basierend op vernieuwende studies op het gebied van de komedies van Shakespeare concentreerde hij zich op de ‘context’, de sociale en psychologische achtergronden van de komedie. Hij wees erop dat Plautus’ stukken werden opgevoerd bij carnavalekse feesten; dat was natuurlijk algemeen bekend, maar terecht stelde Segal dat de overeenkomst tussen die feesten en de inhoud van de komedies onderbelicht was gebleven. Voor beide geldt immers dat de wereld even op zijn kop wordt gezet: *gravitas* (ernst) en *dignitas* (waardigheid) maken even plaats voor *voluptas* (genot); er is sprake van een *mundus inversus* (‘een omgekeerde wereld’). Slaven zijn slimmer dan hun meester, vaders zijn van huis zodat zoons hun gang kunnen gaan; de liefde wordt vrijelijk bedreven; bazige *matronae* worden bespot. Kortom, feest en komedie brachten een tijdelijke verlichting van een heersende sociaal-psychologische druk. Inderdaad bleek het mogelijk met deze zienswijze van Segal en later ook met de studies van de Russische literatuurwetenschapper M. Bakhtin over carnavaleske humor nieuwe interpretaties van Plautus’ komedies te geven.

Een zeer recente ontwikkeling in de bestudering van Plautus noem ik tot besluit van mijn korte overzicht. Ook hier hebben studies over Shakespeare en vooral ook modern toneel de weg gewezen. Het gaat dan om het verschijnsel ‘metatheater’, dat is, in de woorden van Niall W. Slater, die in 1985 zijn studie *Plautus in Performance* liet verschijnen: ‘Theatre that demonstrates an awareness of its own theatricality’. Zoals men in poëzie-studies tegenwoordig het accent legt op ‘poëticaliteit’, dus op die elementen in een gedicht waarin over het gedicht zelf wordt gesproken; bij de bestudering van de roman het ‘metavertellen’ veel aandacht krijgt, dus die passages worden bestudeerd waar de verteller zich buigt over zijn eigen rol, zo krijgen bij Slater c.s. die passages in de toneelteksten speciale aandacht, waarin op het toneel zelf wordt ingegaan. We zijn hier ver verwijderd van een, overigens nog steeds voorkomende, naïef-mimetische opvatting over de komedie, waarbij Plautus onbekommerd als bron wordt gebruikt voor onze kennis van de Romeinse maatschappij rond 200 v. Chr. We zullen zien wat deze inzichten ons kunnen leren overeen komedie als *Menaechmi*, waarvan ik de inhoud eerst zal samenvatten.

2. Samenvatting *Menaechmi*

Het stuk speelt zich af in Epidamnus (het latere Dyrrachium, in Illyrië), waar *Menaechmus* woont. Hoe hij daar beland is, verhaalt de proloog: als jongen woonde hij met zijn tweelingbroer *Sosicles* in Syracuse; zijn vader, een koopman, had hem meegenomen naar Tarente, naar de jaarmarkt, maar was hem in de drukte kwijtgeraakt.

Menaechmus werd gevonden door een rijk man uit Epidamnus; deze voedde hem daar op en liet hem een grote erfenis na. Hij trouwde er, maar erg geslaagd was zijn

huwelijk niet: voor culinaire en seksuele genoegens is Menaechmus op zijn buurvrouw, de *meretrix* Erotium, aangewezen.

De in Syracuse achtergebleven Sosicles, na het verdwijnen van Menaechmus ook zelf met die naam aangeduid (Menaechmus II), is al jaren op zoek met zijn slaaf Messenio naar zijn tweelingbroer; hij belandt nu in Epidamnus, waar het spel der vergissingen een aanvang kan nemen. Menaechmus II valt een warm onthaal bij Erotium ten deel, terwijl zijn broer ruzie krijgt met vrouw, vriendin en parasiet (Peniculus), en tenslotte zelfs bijna door zijn schoonvader als krankzinnig wordt opgepakt. Als alle denkbare situaties vol misverstand de revue zijn gepasseerd, vindt de confrontatie tussen beide broers plaats. Zij begrijpen nu nog niet wat er aan de hand is, maar zoals zo vaak in de komedie, is de slaaf slimmer dan de heer en Messenio verklaart dus haarfijn hoe de vork in de steel zit. Grote vreugde bij iedereen. De behulpzame Messenio wordt vrij man en besluit het stuk als vendumeester: de gehele inboedel van Menaechmus I wordt verkocht, inclusief de *matrona* - als voor haar tenminste een koper te vinden valt.

Ik formuleer nu drie vragen met betrekking tot dit stuk.

- 1) Waarom speelt het zich af in Epidamnus en niet in Rome, zoals je als buitenstaander zou verwachten, noch in Athene, waar, zoals de kenner weet, de meeste Romeinse komedies zijn gesitueerd?
- 2) Is er een eenheid in het geheel van komische scènes te ontdekken? Hebben slaaf en parasiet b.v. nog een andere rol dan die van 'vast type'?
- 3) Is er in dit stuk sprake van een relatie met de carnavaleske context en/of van meta-theater?

3. De lokatie

Ik begin met een citaat van een groot bewonderaar van deze komedie: Louis Couperus. Toen hij in 1916 de *Menaechmi* had vertaald, publiceerde hij een korte beschouwing over de aantrekkelijkheid van het stuk, die z.i. hierin schuilt:

Plautus is een levendig realist en al gaan zijn stukken niet diep en al is wat hij ons voor zet, eenvoudig van humor en goedig van geestigheid (...), het wereldje, dat hij voor u zet op zijn levendig realistische wijze, boeit u om de echtheid er van. Dit is niet de wereld der keizers, keizerinnen, veldheren en aanzienlijke vrijgelatenen, die de geschiedschrijvers (..) u voor toveren (...). Dit is (..) de klein-burgerlijke Latijnse wereld, die ons juist interesseert als wij eens moe zijn van Palatijnse grootheid.

Een 'realistische Romeinse wereld' kan men die van de Plautijnse komedie moeilijk noemen. De verhouding van Menaechmus met zijn buurvrouw en de moeilijkheden met zijn parasiet bij voorbeeld - dat zijn typische Griekse elementen. En uiteraard is voor het on-Romeinse aspect van Plautus' stukken de lokatie al een aanduiding: zij spelen meestal in Athene en dit stuk dan in het onder Griekse invloedssfeer staande Epidamnus.

Anderzijds is er evenmin sprake van een 'realistische Griekse wereld' in de *Menaechmi*. De personages spreken Latijn, dat ten eerste, en verder komt er een monoloog van Menaechmus in voor, waarin hij zich uitvoerig beklagt over de verantwoordelijkheden die hij als *patronus* tegenover een insolvente *cliens* heeft: dat is weer Romeins. Er is bij Plautus dus sprake van een 'mengwereld'; deels vreemd, deels eigen; de toeschouwer herkent de dagelijkse praktijk, maar in een andere context.

Interessant in dit verband is wat latere bewerkers van deze komedie met de lokatie hebben gedaan. De vaderlandse auteurs nu zijn verschillende wegen gegaan. Blasius liet voor zijn Amsterdamse publiek zijn *Dubbel en Enkkel* spelen in 's-Gravenhage,

voor hoofdstedelingen vanouds toch wel een heel andere, zij het herkenbare wereld. De Nilisten legden van hun keuze voor de lokatie van *De gelyke tweelingen* als volgt verantwoording af:

Het speelt dan t' Amsterdam, om dat ons de spraak van 't gemeene volk, in een kluchtig Blijspel, eigen dacht te wezen, en dat de toehoorder, of lezer alhier een andre straattaal oneigen zou keuren [= vreemd zou vinden], of onverstaanlijk.

De termen 'eigen' en 'oneigen' illustreren mijn betoog heel aardig, maar het is duidelijk dat juist Blasius met zijn keuze voor de 'vreemde' plaats de intentie van Plautus veel beter heeft getroffen. Blasius heeft trouwens ook een aardige pendant voor de namen der tweelingen. Die heten bij hem 'Bonaventuur' en dat verhollandste Frans levert een goede parallel met 'Menaechmus', dat immers verlatijnt Grieks is (men heeft wel gedacht aan een fallische connotatie via de verwijzing naar *aichmê*, 'speerpunt').

Met de constatering dat Epidamnus alleen al door zijn ligging - zo tussen Athene en Rome - als situering voor een deels Griekse, deels Romeinse wereld zeer geschikt is, zijn we er nog niet: was dat alles, dan zouden nog heel wat meer plaatsen in aanmerking komen. Maar de naam Epidamnus heeft, met name in de accusatief-vorm, voor de Romein een omineuze klank: *epi* (= *ad*) *damnum* is een combinatie van Grieks en Latijn die zou kunnen betekenen 'de misère tegemoet', 'schadewaarts'. Op die betekenis laat Plautus Messenio zinspelen in de volgende passage (vs. 258 e.v.), waarin deze zijn meester voor de gevaren van de stad waarschuwt:

(..) er zijn hier

In Epidamnus drink'broërs. meidekerels.

Het wemelt hier van schuiers en van schuimers

En dan de mooie-meisjes! Nergens zijn

Ze mooier: om dat al is Epidamnus

De stad genaamd van opperste verdoemnis.

[vertaling Louis Couperus]

Ook hiervan geeft Blasius een leuke transpositie als hij spreekt over 't Haagje' als een stad vol 'haaglijke avonturen'. Misschien is hier sprake van een ambiguïteit: 'haaglijk' betekent 'hachelijk', maar roept ook 'behaaglijk' op, dus zo ongeveer het tegenovergestelde. Het is duidelijk dat beide aspecten ook al in de beschrijving van Epidamnus door Messenio zitten: het is er gevaarlijk, maar verrukkelijk! En zijn meester ontdekt toch eigenlijk vooral het laatste.

Samengevat: Epidamnus is als lokatie voor deze komedie zo geschikt, omdat het in allerlei opzichten 'the blending of Greek and Roman' laat zien: het is een stad vol verlokking en gevaren, zoals de naam al suggereert; een plaats waar wanbegrip en misverstand snel kunnen postvatten.

4. Thematiek

De plot van de *Menaechmi* zou je kunnen omschrijven als een verstrengeling van twee motieven, die elk afzonderlijk een rijke literaire traditie hebben: dat van de zoektocht naar de dubbelganger en dat wat ik het revisor -motief zou willen noemen. Ik bedoel daarmee het overigens al in de oude Griekse komedie voorkomende, maar bij Gogol in zijn stuk *De Revisor* wellicht het fraaist uitgewerkte motief van de luisterrijke ontvangst van een berooid persoon, die alles in de schoot geworpen krijgt (voedsel, drank, sex en cadeaux), wat voor een ander was bestemd. Menaechmus/Sosicles roept dan ook uit, als hij bij Erotium is geweest (vs.473 e.v.)

Goden!

O gij Onsterfelijken! Schonkt gij wel ooit
Op één dag aan een sterflijk mensch zoo veel
Weldaden, als hij nimmer dorst verwachten!
Ik at, ik dronk, ik lag met 'n meisje aan;
'k Nam op den koop nog deze palla meê,
Die na van daag nooit meer in haar bezit
Zal komen!

[vertaling Louis Couperus]

Uiteraard heeft Menaechmus daar maar één verklaring voor: Erotium is gek en daar moetje van profiteren, alsje, zoals nadrukkelijk wordt gesteld, te slecht bij kas bent om dergelijke zaken te betalen. Het andere motief is hier geheel op de achtergrond verdwenen. Vooral in de oudere literatuur over de *Menaechmi* wordt niet zelden opgemerkt dat Menaechmus n toch wel buitengewoon weinig intelligent reageert: hij zoekt iemand op wie hij precies lijkt (weet hij); hij wordt eerst door de kok, daarna door Erotium met iemand verward, en hij komt niet op de gedachte dat de gezochte broer dus hier wel zal wonen! De tegenwerping is natuurlijk, dat deze realistische benaderingswijze niet de adequate is vooreen dergelijk stuk. In zijn studie *Konstanten in de komedie* (1972) wijst Hans van den Bergh erop, dat dit type vergissing onuitroeibaar is in het genre: ook in moderne blijspelen scoort het qui-pro-quo hoog. Een verklaring voor dit succes is al in 1654 door Jacobus Masenius, een theaterwetenschapper avant la lettre, gegeven: doordat een personage zich binnen de tekst vooreen ander uitgeeft, wordt de spanning waarop het toneel zelf is gebouwd, nl. de relatie tussen schijn en werkelijkheid, gethematiseerd.

Het eerstgenoemde motief, de zoektocht naar de dubbelganger, heeft vooral sinds de Romantiek een enorme vlucht genomen. Ook in moderne literatuur komt het vaak voor, bijv. in bekende romans als die van W.F. Hermans, *De donkere kamer van Damokles* (1958) en van Leon de Winter, *Place de la Bastille* (1981); bij de laatste gaat het ook om tweelingbroers. Algemeen interpreteert men de betekenis van deze zoektocht psychologisch als een streven naar compleetheid, vervolmaking van het onvolgroeide. Die tocht is in wezen een 'geestelijke' reis en zeer gevaarlijk. In vele (moderne) dubbelgangersverhalen verandert de tocht in een achtervolgd worden door de dubbelganger, niet zelden eindigt het verhaal met de waanzin en ondergang van de protagonist. De vraag is of deze uitleg ook geldt voor het pre-romantische dubbelgangersverhaal. Deze vraag werd eerst positief beantwoord ten aanzien van Shakespeare's *The Comedy of Errors*. De invloedrijke criticus Harry Levin zag inderdaad in de zoektocht van Antipholus naar zijn tweelingbroer een vorm van zelfontdekking. In de volgende cruciale passage (Act.I, scène 2) komt in een ten dele ook bij Plautus aanwezige vergelijkking zowel het 'zoeken' voor, als het verlies van de eigen identiteit» die voorwaarde is voor een succesvolle 'wedergeboorte'.

I to the world am like a drop of water,
That in the ocean seeks another drop;
Who, falling there to find nis fellow forth,
Unseen, inquisitive, confounds himself:
So I, to find a mother and a brother,
In quest of them, unhappy, lose myself.

Levins bevindingen brachten Eleanor Winson Leach op het spoor van een soortgelijke interpretatie die zij in 1969 in het Amerikaanse tijdschrift *Arethusa* publiceerde. Haar stelling is dat de thema's identiteit en zelfontdekking bij Plautus' komedie al aanwezig waren. Om deze these aanvaardbaar te maken is zij genooddzaak het

volgende te accentueren: 1. er is een duidelijke tegenstelling in karakter tussen de beide tweelingbroers (anders zou er immers geen sprake zijn van complementariteit); 2. het motief van de waanzin (let wel: gespeelde waanzin) hangt samen met het streven naar zelfinzicht. Niet ontkend kan worden dat zij deze zaken met veel ingenieuze overtuigingskracht naar voren brengt, maar beide beweringen lijken mij onjuist. ad 1: Veel karaktersverschil tussen Menaechmus I en II is er nu juist niet. Leach spreekt van de 'bon vivant' en de 'pious searcher', maar zo *pious* is Menaechmus II niet, of hij neemt vrolijk de *palla* mee uit het huis van Erotium, om die te kunnen verkopen, en als het dienstmeisje hem een *spinter* meegeeft (d.i. een bijzonder soort armband) om die te laten verfraaien door de goudsmid, vraagt hij of ze soms ook die andere armbanden (armüiae) heeft, die hij had gegeven. Die truc lukt niet, maar met zijn buit gaat hij toch snel naar de haven om Messenio te zoeken.

ad 2: De waanzinsscènes hebben natuurlijk te maken met de zoekactie van Menaechmus H. Door zijn verschijning in Epidamnus geraken de kok, Erotium, de parasiet en zo successievelijk alle anderen in de war; binnen de kortste keren is het inderdaad een gekkenhuis, waar de dokter aan te pas moet komen. Dan besluit Menaechmus II tot de aanval als beste verdediging: "wat is een beter plan, dan dat, wanneer ze zeggen dat ik gek ben, ik ook *doe alsof* ik gek ben, om ze af te schrikken", en vervolgens gebruikt hij het hoge stijlniveau van de tragedie om zijn waanzin te demonstreren, een contrast dat Van den Bergh terecht rekent tot de 'konstanten in de komedie'.

Er is nog een bezwaar tegen de interpretatie van Leach en dat is het anachronisme van haar complementariteits-opvatting. Het begrip *alter ego* of *alter idem* is wel klassiek, maar duidt niet op het vreemde in het ik, de 'Zwei Seele in einer Brust' (Goethe), maar op de gedachte dat één ziel zich kan verdelen over twee elkaar zeer nastaanden. Zo kan Horatius zijn vriend en collega Vergilius zijn *animae dimidium meae*, 'de helft van mijn ziel' noemen. Een gevaarlijk, bedreigend *alter ego* komt pas voor in de achttiende eeuw, zoals J.H. van den Berg in zijn bekende metabletische studie *Leven in meervoud* heeft laten zien. Bij Plautus is er dan ook geen schrik, maar vreugde op het moment van herkenning. Menaechmus I zegt tot zijn broer (vs. 1144): "Dat vind ik heel fijn dat al die goede dingen jou om mij [dus: doordat men jou met mij verwarde] tel deel zijn gevallen".

Intussen moge het wel duidelijk zijn dat een thematische eenheid van de *Menaechmi* vooral gezocht moet worden in een tegenstelling. In zijn eerder genoemde *Roman Laughter* heeft ook Erich Segal een hoofdstuk gewijd aan dit stuk en hij zag de eenheid in de tegenstelling tussen *industria* en *voluptas*, in freudiaanse termen: tussen het 'Realitätsprinzip' en het 'Lustprinzip', gesymboliseerd door de twee huizen die het toneel beheersen, dat van Menaechmus I en dat van de *meretrix* Erotium. Het komische element schuilt dan uiteraard hierin dat Menaechmus II juist de *voluptas* ervaart die Menaechmus I zo vurig wenst. Segal gaat zelfs zover om de gehele komedie te kenschetsen als de droom van de Epidamnische Menaechmus. Een probleem in deze benadering lijkt mij dat de functie van de overige personages in het stuk niet duidelijk is: wat doet de parasiet bijvoorbeeld in het geheel, en wat de slaaf van Menaechmus II?

Juist aan de rol van de parasiet heeft Plautus-kenner J.M.G.M. Brinkhoff vijf en twintig jaar geleden in dit tijdschrift een artikeltje gewijd. Ik citeer zijn opvatting:

'Zoals in de overige blijspelen van Plautus (...) leeft ook in de *Menaechmi* Peniculus bij de gratie van zijn vrazucht en hij kan op ieder gewenst moment van het toneel verdwijnen, omdat zijn clowneske verschijning, zijn larmoyante klaagzangen en dubbelzinnige woordspelingen meer als een komische entre-acte op de lachspieren van de toeschouwers moeten werken dan dat de parasiet als toneelfiguur een wezenlijk onderdeel levert voor de opbouw, verwikkeling en ontknopning van de Plautijnse komedie'.

Ik meen dat precies de parasiet bij zijn eerste optreden het thema van de komedie aan de orde stelt: de relatie vrijheid x gebondenheid. Nadat hij zich 'heeft voorgesteld' houdt hij een curieus 'college' over gevangenen. Die behandelt men, maar zijn mening, op de verkeerde manier. Men moet ze niet in boeien slaan, maar zo de kost geven, dat ze niet meer willen ontsnappen. Hij weet uit zijn eigen ervaring, door zijn afhankelijkheid van de tafel van Menaechmus, dat vrijwillige gevangenschap de mensen het meest bindt (vs. 94 e.v.):

Zo buitengewoon buigzaam zijn die culinaire boeien:
Hoe meer je die uitrekt, hoe strakker ze zitten.
Neem mij nou: ik ga nu naar Menaechmus, aan wie ik
al lang toegewezen ben: ik ga vrijwillig
naar hem toe, om me in de boeien te laten slaan.

Menaechmus verkeert op zijn beurt eveneens in een positie van zelfverkozen onvrijheid: zijn boeien zijn die van een knellend huwelijk, zoals uit zijn eerste optreden blijkt: hij dreigt zijn *uxor* naar haar vader terug te sturen, als zij niet ophoudt hem te tiraniseren (vs. 114 e.v.):

Want telkens als ik naar buiten wil gaan, houd je me tegen,
roep je me terug, vraagje waar ik naar toe ga,
wat ik ga doen, wat op mijn programma staat,
wat ik ga halen, wat ik daar bij me heb,
wat ik buitenshuis heb gedaan.
Ik heb een douanier in huis gehaald, van alles
moet ik immers verantwoording afleggen, van wat ik
gedaan heb en wat ik nog ga doen.

De metafoor 'douanier' (*portitor*) is hier buitengewoon goed gekozen: Menaechmus is als het ware een schipper, die zo gauw hij de vrijheid van de zee heeft verlaten met de ambtenarij van het land wordt geconfronteerd - en inlevert!

Niet alleen op huiselijk gebied is Menaechmus onvrij, ook sociaal gesproken heeft hij knellende verplichtingen. Als hij in afwachting van de maaltijd die de kok van Erotium voor hem en Peniculus bereidt, naar het forum gaat, wordt hij door een diens zo lang in beslag genomen dat hij zijn *voluptates* geheel misloopt (vs. 558 e.v.):

Neem nu vandaag - een cliënt heeft mij geheel in beslag genomen
en ik heb niet kunnen doen wat ik wilde, en niet met wie ik 't
wilde: zo pakte hij me aan en hield hij mij in de greep.

Plautus gebruikt hier metaforen uit de gevechtssfeer (*attinere, detinere*): zowel thuis als buiten is het voor Menaechmus oorlog. Teruggekomen van het *forum* wordt hij eerst door zijn vrouw, dan door zijn vriendin buitengesloten: met een typisch Plautijnse superlativus noemt hij zich *exclusissimus*, 'de meest buitengeslotene ter wereld' (698). En vervolgens dreigt voor hem werkelijke vrijheidsberoving: zijn schoonvader roept een dokter te hulp met vier body-builders. *lorarii*. Als een 'suitable case fortreatment' hoort hij achter de tralies.

Dan zijn inmiddels al lang Menaechmus II en Messenio van de haven gekomen. De 'dubbelganger' is niet getrouwd, heeft geen vaste woonplaats en dus ook geen sociale verplichtingen: hij is vrij! Hij geniet de *voluptates* van Erotium, zonder er voor te betalen, ja hij krijgt geschenken toe (de *palla*, de armbanden), die hij te gelde kan maken om zijn wankle financiële positie - hij is maar 'zomertjes uitgerust' - te versterken. Waar Menaechmus I zijn parasiet en zijn diens resp. moet spijzigen en verdedigen, daar heeft Menaechmus II een trouwe slaaf tot zijn beschikking. Diens monoloog is

het spiegelbeeld van de openingswoorden van *Peniculus*: gebonden vrijheid tegenover vrijheid in gebondenheid (vs 966-969; 980 e. v.)

Een modelslaaf is hij, die het belang van zijn heer
boven alles stelt, uit zijn ogen kijkt, op zijn tellen past.
geen moeite ontwijkt, geen kommer of last
en zijn meester dient als de beste vriend;
bij afwezigheid met niet minder vlijt
(...)

Het bevel van mijn meester voer ik uit,
trouw en gelaten, hoe het ook luidt.
Ik doe wat ik moet, dit bekomt me goed.
Laat een ander zijn, zoals het hém bekoort,
als ik maar zijn kan, zoals het behoort:
altijd in angst om straf te vermijden
en om mijn heer, waar het kan, te verblijden.
Want een slaaf is niets waard, die niet kruipt voor zijn meester.
Slechts wie vrij blijft van schuld, wordt als dienaar geduld.
Maar hij, die niet bang is de branie te spelen,
krijgt het gauw te benauwd, als 't zijn heer gaat vervelen.
Ik heb niets te vrezen; de tijd is nabij,
dat mijn heer me zal prijzen en zeggen 'wees vrij!
Zo dien ik met oordeel, zonder pijn, tot mijn voordeel.
[vertaling J.Hemelrijk Sr.]

Inderdaad verkrijgt *Messenio*, op grond van zijn verdiensten in het algemeen en zijn hulp in het gevecht met de *lorarii* in het bijzonder, zijn werkelijke vrijheid. Op zijn beurt ontheft hij door zijn inzicht in de voor andere personages chaotische situatie (het publiek moet zich hier, zo ergens, vermaken over zóveel domheid) zijn meester van de verplichting van de zoektocht en kan hij hem zijn naam teruggeven. Als vendumeester van al wat *Menaechmus I* toebehoort, diens echtgenote inbegrepen, bevrijdt hij die bovendien van zijn knellende bestaan in *Epidamnus*.

Zo blijkt het thema van gebondenheid en vrijheid het verloop van de *Menaechmi*, letterlijk van begin tot eind, te bepalen. Beide begrippen zou men gesymboliseerd kunnen zien in resp. het forum aan de ene kant (alles wat bedreigend is blijkt daar vandaan te komen) en de haven aan de andere kant. Het is ook via de haven tenslotte dat het drietal een nieuw leven in *Syracuse* kan beginnen.

5. Carnaval en metatheater.

Ik keer terug naar de op p. 35 vermelde visie van *Erich Segal* in *Roman Laughther*. Ook nu ik zijn voorstel voor de centrale thematiek heb verbreed, blijft het mogelijk een verband te leggen tussen de inhoud van de *Menaechmi* en de feestelijke ambiance van opvoeringen van komedies van *Plautus*. Het stuk tematiseert dan het verlangen naar het verbreken van de kluisters van de alledaagse verplichtingen: 'a Roman holiday', met gratis eten en drinken en bordeelbezoek (wat wel een onthullend licht werpt op het geïntendeerde publiek! Wie zich met de *matrona* identificeert, kan moeilijk echt genoten hebben). In recente studies over feesten als het carnaval noemt men deze opvatting de 'uitlaatkleptheorie'; zoals het ontluichtingsgaatje af en toe moet worden geopend om de wijnzak niet te laten barsten, zo moeten bepaalde maatschappelijke instituties bespot worden, om de dito druk niet te groot te laten worden. Maar deze theorie wordt gecontrapunteerd door een ander inzicht dat even waar is. 'Omkeringsritueel carnaval bevestigt de nonnen', stond er boven een *NRC* - artikel dat, toepas-

selijk, in februari 1989, dus in carnavalstijd, verscheen: de *mundus inversus* van vier dagen verstoort de orde niet, maar bevestigt juist de normen en regels die buiten die korte periode van kracht zijn.

Wie goed leest, kan deze paradox ook in het stuk zelf terugvinden. Vrijheid, in de zin van het vrijelijk volgen der genoegens, blijkt immers gebondenheid in het geval van Peniculus zeker, van Menaechmus en Erotium op zijn minst ten dele. Een voorbeeldfunctie, in meer dan één opzicht, vervult Messenio en juist hij zegt tegen degene die hem vrijlaat (en de komische noot is dan, dat hij denkt dat het zijn echte meester is), dat hij hem net zo wil blijven dienen, als toen hij nog diens slaaf was (vs. 1033). De ware vrijheid luistert kennelijk naar de wetten.

Eenduidig is zo'n Plautijnse komedie dus niet. De wereld der *Menaechmi* is Grieks, maar óók Romeins; het stuk brengt de toeschouwers visioenen van ongebondenheid en onbekommerd profiteren, maar relativeert die ook; op het toneel wordt een illusie opgebouwd, maar ook weer afgebroken. Daarmee bedoel ik niet alleen het slot, wanneer de spelers (net als in de Griekse 'Nieuwe Komedie') vragen om applaus en dus als spelers acteren. Maar ik doel dan ook op het doorbreken van de werkelijkheidsillusie binnen het stuk zelf. Dan kan op verschillende manieren gebeuren, maar één ervan is dat de personages de toeschouwers erop wijzen dat men naar een toneelstuk zit te kijken. Een subtiel voorbeeld daarvan levert de slotscène van de *Menaechmi*. Als Menaechmus II hoort dat zijn Epidamnische dubbelganger ook al Menaechmus heet (in feite een omkering van de situatie!), roept hij uit (vs. 1077): *Quae haec fahulast?* Louis Couperus vertaalt dit zinnetje met 'Wat moet dat beteeknen?'; Hemelrijk Sr. met 'Wat bazel je?' Maar de juiste vertaling is natuurlijk 'Wat is dit voor een klucht?' 'Wij spelen de *Menaechmi*', zou het antwoord kunnen luiden (in zijn *Casina* maakt Plautus zijn metatheatrale grap inderdaad op die manier af). Voor een accentuering van het illusionistische karakter van wat op het toneel gebeurt, kunnen we trouwens al terecht bij de proloog van het stuk. Want daar wordt gezegd (vs 72 e.v.):

Deze stad is Epidamnus; hier speelt het stuk.
Gaat er een ander stuk, is 't weer een andere stad
met andere troepen en personen.
Dan treedt er een koppelaar op, een jonge of oude man,
dan een arme, een bedelaar, een koning, een parasiet,
waarzegger, of...wat je maar verzint.
Let nu op, want het spel begint.

[vert. J.Hemelrijk Sr.)

Bibliografische notities

Ad 'Inleiding'.

Menaechmi: de beste commentaren op dit stuk zijn van N. Moseley - M.Hammond, Cambridge (Mass.) 1933 (1975, 9e druk) en van R.E.H. Westendorp Boerma, Leiden 1971 (2e druk). De geciteerde Nederlandse vertalingen zijn van Louis Couperus, *De tweelingbroeders*, bezorgd door Rudi van der Paardt, Leiden 1982 (oorspronkelijk in Dramatisch Bijvoegsel van *Groot Nederland* [1916]) en van J. Hemelrijk Sr., *Tweelingbroer gezocht*, Zeist-Antwerpen 1965. Staat geen vertaler vermeld, dan is de weergave van de auteur van dit artikel.

'Nachleben': een prachtige materiaalverzameling van oudere literatuur biedt K. von Reinhardtstoettner, *Plautus: Spätere Bearbeitungen plautinischer Lustspiele*, Leipzig 1886; een moderne bijgewerkte uitgave lijkt me een desideratum van de eerste orde! Het uitgebreidst is de literatuur over de relatie *Menaechmi/The Comedy of Errors*. Daarvan noem ik slechts: Harry Levin, *Two Comedies of Errors*, in *Refractions*, New York 1966, 128-150; H.D. Blume, 'Plautus und Shakespeare'. *Antike und Abendland* 15 (1969), 135-158;

Joachim Dalfen, 'Von Menander und Plautus zu Shakespeare und Molière, in: P. Neukam Hrg., *Die Antike m iterarischen Zeugnissen*, München 1988, 344-61 (op p. 35 wordt het vermoeden uitgesproken dat het voorbeeld van de *Menaechmi* een stuk van Menander was). De Nederlandse bewerkingen van Blasius en 'Nil' vindt men bijeen in B.F.N. Beenen-A.J.E. Harmsen, *De Tweeling van Plautus*, Utrecht 1985.

Oudere literatuur over Plautus: P.J. Enk, *Handboek der Latijnse letterkunde*, deel II, Zutphen 1937.

Naoorlogse studies: overzichten en besprekingen bij W.G. Arnott, *Menander, Plautus, Terence*, Oxford 1975; E. Segal in *Classical World* 74 (1980/81), 353 e.v

Voor de studies van Segal en Slater zie beneden. Ad 'carnaval en metatheater'.

Ad 'De lokatie'

Louis Couperus, *Nagelaten werk*, ed. R. Erbe, Assen/Amsterdam 1975, 161-163.

G. Williams. *Tradition and Originality in Roman Poetry*, Oxford 1968, Ch.V 'The blending of Greek and Roman'.

Ad Thematiek'

persoonswisseling: H. van den Bergh, *Konstanten in de komedie: Een onderzoek naar komische werkingen ervaring*, Amsterdam 1972.

de dubbelganger: J.H. van den Berg, *Leven in meervoud*, Nijkerk 1963; Frans A. Janssen, *Over De donkere kamer van Damokles van Willem Frederik Hermans*, Amsterdam 1976,47-49, met een uitvoerige literatuurlijst op p. 82, n. 34.

Menaechmus II als 'pious searcher': E.W. Leach, '*Meam quom formam noscitur*', *Arethusa* 2 (1969), 30-45. *alter ego*: Nisbert & Hubbard op Hor. *Carm.* I 3,8 (*animae dimidium meae*).

(geen) rol parasiet: J.M.G.M. Brinkhoff, 'De parasiet in Plautus' *Menaechmi*', *Hermeneus* 38 (1966/67), 38-45; W.Steidle, 'Zur Komposition von Plautus' *Menaechmi*', *Rhein. Mus* 114 (1971), 247-261. Mijn oordeel over de functie van de parasiet komt overeen met dat van D. Habermann, 'Menaechmi: A Serious Comedy', *Ramus* 10 (1981), 129-139.

Ad 'Carnaval en metatheater'

de relatie feesten/komedie: E. Segal, *Roman Laughter*, Cambridge (Mass), 1968, een studie die sterk is beïnvloed door C.L. Barber, *Shakespeare's Festive Comedy*, Princeton 1959; H.S. Versnel, 'Komedie, utopie en omgekeerde wereld' in *Mixta ex diversis viribus astra*, Leiden 1985, 107-126; hij bespreekt, evenals Machteld Löwensteyn in *NRC/Handelsblad* van 4-2-1989, studies van Peter Burke en de mediëvist Herman Pleij. Voor de opvattingen van Bakhtin over carnaval en volkscultuur, zie H. van Gorp ed.. *Dialogeren met Bakhtin*, ALW-cahier nr. 4, z.p. 1986.

metatheater: H. van den Bergh, *op. cit.*, 48 e.v.; Cornelis Verhoeven, *De schaduw van één haar*, Baarn 1979, 85 e.v.; Niall W. Slater, *Plautus in Performance*, Princeton 1985, een studie die veel te danken heeft aan J.L. Styan, *Drama, Stage and Audience*, Cambridge 1975.